

Mälupaik sinepigaas

Esimene maailmasõda, keemiarelv ja kirjandus

Jaan Undusk

Ülevaade: Artiklis vaadeldakse Esimest maailmasõda kui Euroopa ühiskonna (ja kogu maailma) moderniseerumise üht kõige mõjuvõimsamat ilmingut, mis tõi endaga kaasa totaalsete sõjapidamisviiside ja moodsa tehnika ülikiire arengu. Esimeses maailmasõjas kujunes välja inimhävituse uus dimensioon ja võeti kasutusele massihävitusvahendid, millest tehnoloogilises mõttes kõige uuem oli sõjagaas, ründemürk ehk üldisemalt – keemiline relv. Sõda ennast nimetati seetõttu keemikute sõjaks. Sõjagaasidest omandas hirmsaima maine 1917. aasta juulis Ypres’i all esimest korda katsetatud sinepigaas ehk ipriit, mis sai ilmasõja omamoodi sümboliks ja mille vastu ei aidanud isegi sõja käigus leiutatud gaasimask. Artiklis antakse ülevaade gaasisõja motiivide kajastumisest eesti ja maailmakirjanduses, samuti mälestustes, ning näidatakse ühtlasi, kuidas teises keemiarelva algne rakendamine rindel hiljem Teise maailmasõja aegseks salajaseks genotsiidiks surmalaagreis.*

Võtmesõnad: maailmasõda, mürkgaas, gaasimask, ilmasõjakirjandus (*Weltkriegsdichtung*), Adolf Hitler

Esimene maailmasõda ehk Suur sõda, nagu teda tollal kutsuti, ei olnud erakordne mitte ainult selle poolest, et temas osalesid ühel või teisel moel kõik maailmajaod ja paljud maailma rahvad: sõja tandrid paiknesid lisaks Euroopale veel Aasias ja Aafrikas ning väehulkadena andsid oma panuse ka Ameerika ja Austraalia. Sõja

* Artikkel ilmus esmakordselt kahes osas 2015. aasta Loomingus nr 9, lk 1300–1319 ja nr 10, lk 1454–1473.

seninägematu karmus avaldus tema uutes ja nii-öelda kõrgemates tapmisvormides, mis järgisid otsekui 19.–20. sajandi vahetuse filosoofias kilbile tõstetud ökonoomiaprintsiipi – püüelda minimaalse jõukuluga maksimaalset tulemust (*Le minimum d'effort et le maximum d'effet!*), see tähendab – hävitada võimalikult kiiresti ja võimalikult väheste vahetu inimjõuga võimalikult palju. Esimeses maailmasõjas kujunes välja massihävituse uus dimensioon ja õieti üleüldse massihävitusrelv kui selline.

Üheks totaalse sõja väliselt atraktiivseks vormiks oli õhurünnak, eeskätt õhurünnak suurlinnale, milles mõnikümne lendurit võis mõne tunniga hävitada hiiglasliku infrastruktuuri ja hukutada rahulikku elanikkonda. Sakslased alustasid õhusõda juba 1914. aasta varasügisel Liège'i ja Antverpeni pommitamisega, hiljem järgnesid lennud Pariisi ja Lõuna-Inglismaale. Esiotsa kõneldi kultuuriväärtuste ja tsiviilelanikkonna säästmisest, aga see retoorika ei takistanud asjade loomupärast käiku vägivaldsuse suunas. Uut tüüpi ehk seniste moraalsete kitsendusteta õhusõja sümboolseks avataktiks loetakse 31. maid 1915, kui sakslased pommitasid tsepliinilt LZ 38 esimest korda Londonit. Õhulaevas oli toona 35 umbes sajakilost pirnukujulist mürakat, millega tekitati Inglise pealinnale tõeline šokk; surma sai 18 ja vigastada 72 inimest. Tsepliinidel külastasid sakslased Londonit veel 26 korral, seejuures pommitati 9 juhul ka linna keskust; londonlastest hukkunute koguarv oli ligi 200 ning kahju tekitati miljoni naela eest (Preston 2015: 178–195, 246). Ka tulevane rahvakirjanik Oskar Luts sai 1915. aasta algupoolel Varssavis näha ja kuulda, kuidas tsepliinilt pomme pillutakse. „Ja siis saabub öö, mil vanamees ise (tsepliin) astub platsi. Me isegi näeme tema hõbesäralist keha, kui ta liugleb prožektorite valguses. Juba peale esimest ennekuulmatut kõva mürtsu jooksen ühes Raineriga akna juurde ja vahin, vahin, silmad vist küll tungicas pealuust. Linnakindlus müriseb kohutavalt. „No kui nad,

saadanad, sellelegi külge ei saa, siis parem mingi maale seakarja." Uus, üdini tungiv prahvatus, meile kindlasti lähemal kui eelmine. Ja kogu aeg liigub tohutu suur õhusõiduk kiirteheitjate valguses kuni majesteetliku pöördega alustab koduteed. Ta ei näi lendavat kuigi ruttu, kuid see on ainult silmapete: see määratu keha ei lase paista oma tõelist kiirust." (Luts 1938: 36)

Totaalse sõja veealuseks vormiks kujunes nõndanimetatud pii-ramatu allveelaevasõda, mida Saksa mereväed alustasid veebruaris 1915 ja mis lubas lisaks sõjalaevadele torpedeerida ka moonu veda-vaid aluseid, niisiis hävitada sel ettekäändel sageli suurel hulgal tsiviilelanikke. Kõige tähelepanuväärsemaks seda sorti juhtumiks oli inglise liinilaeva „Lusitania” põhjalaskmine 7. mail 1915 Saksa allveelaevalt U-20 teele läinud torpeedoga, mis tappis 1200 inimest, sealhulgas üle saja Ameerika Ühendriikide kui neutraalse riigi kodaniku. See sündmus ning sellele järgnenud viljatu sõnavahetus Ühendriikide ja Saksamaa vahel mõjutas Ühendriikide lülitumist maailmasõtta 1917. aasta aprillis.

Keemikute sõda

Ent massihävitusvahendiks kõige otsesemas mõttes sai Esimeses maailmasõjas siiski gaas, ründemürk, keemiline relv. See oli oma tehnoloogiliselt põhimõttelt Esimese maailmasõja uudseim sõja-pidamisvahend ning sõda ennast nimetati seetõttu mõnikord keemi-kute sõjaks. Aleksandr Solženitsõn on mürkgaaside kasutuselevõttu Esimeses maailmasõjas pidanud 20. sajandi esimeseks suureks kuriteoks, mis õhutas takka järgmisi massihävitustöid (Solženitsõn 2014: 110–111).

Kokku arvatakse sõjas kasutusel olnud 63 erinevat mürkgaasi (Preston 2015: 264). Eriti saksa teadlased töötasid tulevase Nobeli preemia laureaadi Fritz Haberi juhtimisel kogu sõja vältel hoogsalt

välja üha uusi gaasisorte. Sõja lõpuaastal 1918 olnud juba iga kolmas lahingugranaat täidetud mürkgaasiga ja „viie mürsu seas neli mürkainetega“ (Lahinggaasid... 1927: 16). Mürki toimetati vaenlase sekka kahurimürskudega, miinidega, gaasipildujatega ning eriti just sõja algfaasis sageli kõige looduslikumal moel – seda spetsiaalsetest mahutitest soodsasse, vastase peale puhuvasse tuulde külva-tes. Gaasirünnak jäi igal juhul sõltuvaks tuulest, nii selle suunast kui ka kiirusest, ja sellega olid seotud mitmed Esimese maailmasõja viperused, mille käigus gaasitati tuule pöördudes lõppeks oma-eneese armeed. Nii näiteks pole välistatud, et idarindel sai sakslaste enda algatatud gaasirünnakuis surma rohkem sakslasi kui vene-laste gaasirünnakuis sakslaste vastu. Ka läänerindel oli tuul üks sakslaste looduslikke kiusajaid, sest puhus seal valdavalt läänest ning ei võimaldanud gaasi tarvitamist kavatsatud ulatuses. Belgia linnas Ypres'is, mille lähikonnas sakslased gaasi esimest korda massihävitusrelvana tarvitusele võtsid, oli kogu aasta ringi valdav neile põhimõtteliselt ebasoodus läänekaarte tuul (Haber 1986: 29).

Tuleb kohe rõhutada, et gaasi kasutuselevõtt ründeainena ei olnud tingitud mitte üksnes tehnoloogia võidukäigust, vaid ka Esimese maailmasõja kujunemisest grandioosseks ja pikaajaliseks positsioonisõjaks, milles võitlejail tuli kuude kaupa konutada põhjalikult välja ehitatud kaevikusüsteemides, kuhu tulirelvadega oli tülikas ligi pääseda, aga kus gaas ülalt alla vajudes uurdeid hästi täitis. Sõjagaas oli tehnoloogiline vastus positsioonisõja strateegiale.

Maailma esimene gaasisõda hakkas pihta saja aasta eest, nimelt 22. aprillil 1915 Ypres'i linna all Belgias, kui sakslased saatsid Prantsuse kaevikute poole teele seitsme kilomeetri laiuse algul valkja, seejärel kollakasrohelisteks tõmbuva, kiirusega umbes pool meetrit sekundis liikuva pilve gaasilist kloori, kokku vähemalt 150 tonni (Hanslian 1927: 12, 86–90, Haber 1986: 34, Preston 2015: 94–106). Kohalik polnud just parim ja sõltus lihtsalt sellest, kes

Saksa kindraleist oli nõus oma lõigus gaasiga katsetama; soostujaid oligi vaid üks – Württembergi hertsog, ja niisiis sai esimeseks ohverdamispaigaks Ypres. Gaasipomme olid nii sakslased kui ka prantslased proovinud juba varem (sakslased näiteks 1915. aasta jaanuaris Vene väe vastu), kuid pigem eriliste tulemusteta. Kuulsaks 22. aprilli gaasirünnakuks valmistusid sakslased nädal aega, sobivat tuult oodates nihkus selle algus üha edasi. Prantsuse luure oli võimalikust gaasirünnakust piisavalt hästi informeeritud. Aga nii nagu kümneid kordi varem ja hiljem sõjaajaloos, nii peeti ka seekordset hoiatust vastast hirmutada püüdvaks provokatsiooniks. Lisaks sellele näis gaasi kasutamine ikka veel võrduvat haisu- ja pisargaasipommide heitmisega vastaste sekka, tugeva mürkgaasi kui rahvusvaheliste konventsioonidega keelatud massihävitusrelva toimest puudus õieti ettekujutus (History... 1927: 163–165). Sakslaste jõhker algatus tuulde külvatud mürgiga, mida keegi polnud eeldanud, andis aga esiotsa tõeliselt suurejoonelisi tulemusi: klassikalise hinnangu kohaselt saanud 22. aprillil 1915 Ypres'i all gaasimürgituse 15 000 kaitsevahenditeta meest, kellest 5000 suri; sama aasta 2. mail, kui toimus esimene edukas gaasirünnak idarindel, tapnud gaas Bolimówi lähedal Poolas ligi 6000 Vene armee enamasti siberlastest soldatit. Ja seda kõike peaaegu ilma lahinguta. Kordusrünnak Bolimówis 31. mail läks sakslastele siiski kalliks maksma, sest põhjustas suure omaohvrite hulga (Hanslian 1927: 97, Buxhoevden 1928: 86, 89, Haber 1986: 37).¹ Hiljem on esimeses gaasirünnakus Ypres'i all surma saanute arvu püütud vähendada ning uuemad allikad hindavad lahingus vahetult hukkunuks näiteks kas 1200, 1500 või 800–1400 meest (Müller 2012b: 559, Rauchhaupt 2015: 56, Jones 2007: 6). Keegi ei oska öelda, kus lõpeb siin teadus ja kus algab ideoloogia. Muuseas, viis päeva enne esimest gaasirünnakut Ypres'i all hurjutas Saksamaa ametlikus teadaandes inglasi selle eest, et

¹ Buxhoevden annab esimese Bolimówi lahingu kuupäevaks 31. mai 1915.

nood kasutavat Ypres'is lämmatavat gaasi (Preston 2015: 91)! Säärane teguviis – süüdistada oma vastast selles, mida ise just kavatsetakse ellu viia – sai hiljem tunnuslikuks 20. sajandi diktaatoreile Stalinile ja Hitlerile ning on omane ka tänapäeva Venemaale.

Igatahes kutsus sakslaste ebasõjamehelik käitumisviis, millega rikuti ühtlasi 1899. ja 1907. aasta Haagi kokkuleppeid, liitlasriikides algul esile protesti, kuid häda ei andnud häbeneneda ja vähem kui poole aasta pärast, 1915. aasta septembris, läksid ka liitlased üle gaasisõjale. Inglaste 25. septembri rünnak Loosi all, löögijõult võrdne sakslaste esimese katsega Ypres'is, läks tuule vaibumise tõttu ja mõnel muul põhjusel sisuliselt luhta (Hanslian 1927: 99–100, Heller 1984: 11–12).

Ypres'i linn, mille lähedal oli toimunud esimene massihävitustöö gaasiga, andis nime kuulsaimale Esimeses maailmasõjas käiku lastud ründemürgile, nimelt sinepigaasile, mida kutsutakse seetõttu ka ipriidiks (pr *ypérite*, eesti keeles varasemas pruugis yperiit, üperiit). Ent ipriidi võtsid sakslased sellesama õnnetu kuulsusega Ypres'i linna all kasutusele alles mõni aasta hiljem, 1917. aasta juulis (sellest edaspidi). Esimesed sõjas laialdasemat rakendust leidnud tappegaasid olid kloor ja fosgeen, viimane alates 1915. aasta lõpust.

Kokku hukkus Esimeses maailmasõjas ründegaaside vahetult toimetel ligi 100 000 inimest, mis hukkunute koguarvuga (enam kui kümme miljonit) võrreldes ei ole ju palju, vaevalt üks protsent (Meyer 2014: 128, 140, 181). Näiteks kümme kuud kestnud Verduni kahurilahingus, kus tulistati vastastikku välja 37 miljonit mürsku, leidis 1916. aastal oma otsa enam kui 700 000 meest. Kuid gaasisõja ning eriti selle sõja hilisema, sinepigaasi-dominantse järgu tunnusiks saigi see, et ei taotletud enam mitte niivõrd ohvrite surma, kuivõrd nende füüsilist ja psühholoogilist murdmist, mis võis oma laostavas mahus ilmnedas alles pikema aja jooksul. Gaasist ühel või teisel viisil vigastatud võitlejaid oli Esimeses maailmasõjas kaugelt

üle miljoni ning seegi ei olnud veel mingi lõplik tulemus, sest näiteks sinepigaas soodustas pahaloomuliste kasvajate teket ning tema ohvrite arv kasvas jõudsalt veel ka pärast sõda. Igatahes kartsid sõdurid Esimeses maailmasõjas gaasi viimaks paanilisemalt kui midagi muud, seda just tema tundmatu, sageli piinu põhjustava toime pärast. Jalast või käest haavata saamine, mis võis kaasa tuua isegi jäseme amputeerimise, oli midagi palju selgemini hoomatavat kui gaasi tekitatud ängistavad lämbumisseisundid, silmanägemise kadu, suurte veritsevate söövituvillidega kattuv, hiljem mädanema hakkav keha. Sinepigaas imbus kõikjale ja muutis nakkuslikuks ka ümbritseva keskkonna, mistõttu gaasimaskid ei olnud just suur lohutus. „Maailmasõjast koju jõudnud sõdurid jutustasid sõjagaasist kui relvast, mille vastu teadus ei leia vahendeid. Neil seisid veel värskelt silme ees Flandria lahinguvälja üleelamused, kuidas üle kaevikute liikus tugevatoimeliste gaaside pilvi, kui undasid häiresireenid ja kui paanikasse sattunud sõdurkond ei teadnud kusa-gilt otsida varju.” (Umblia 1937: 11) Hirmu ründegaaside ees võib võrrelda hirmuga, mida hakkas pärast Teist maailmasõda tekitama tuumarelv; mäletatavasti kasutasid külma sõja ideoloogid selle emotsiooni üleskütmise teadlikult ära. Mõnes mõttes oligi gaasisõda vahe-etapp üleminekul tuumarelva-kesksesse sõjalisest käitumisest, kus hirm osutub juba väga tähtsaks otsuseid mõjutavaks teguriks.

Mürkgaaside tootmine jõudis oma tipule Suure sõja lõppedes, aga siis sai sõda otsa. 1925. aasta Genfi protokolliga keelustati küll mürkgaaside „esimesena” kasutamine edasises sõjapidamises, aga mitte nende tootmine, mistõttu Teise maailmasõja ajal oli liitlasriikide ladudes näiteks sadu tuhandeid tonne sinepigaasi. Paistab, et lisaks sellele oli ka Esimeses maailmasõjas kogetud hirm liiga tugev, et uue ja eelmisest võimsama gaasisõja mõttest loobuda. Ainuüksi eesti keeles ilmasõdade vahelisel perioodil avaldatud brošüürid annavad märku, kui hooolsalt valmistati sõjaväge ja rahvast

ette uueks ja senisest ulatuslikumaks gaasikatastroofiks. 1930. aastatel korraldati gaasikaitsepäevi ja -kursusi Tapal, Kadrinas, Rakveres jm. Alates 1923. aastast püüti Eestis rajada oma elementaarset gaasimoonatööstust ning hakata tootma kloori, fosgeeni ja sinepi-gaasi. Keemiatehas jäi Turba kanti Tallinn–Haapsalu raudteel siiski ehitamata, gaasiasjandust arendati laboritöö tasemel, näiteks vana-dest Jaapani mürskudest pikriinhapet ammutades ja sellest kloor-pikriinpomme valmistades. Alates 1931 toodeti pommitäiteks veel ka difenüülkloorarseeni (Nõmm 2008: 25–28).

Kõigi riikide tegevus sõjagaasi vallas oli kahe sõja vahelisel ajal kaksipidine. Ühelt poolt kirjutati alla gaasirelva keelustamisele, teisalt valmistuti gaasisõjaks. Just pärast Genfis saavutatud lepet, millele Eesti esindajana andis allkirja kindral Johan Laidoner, ajal, kui turvalisus hakkas paberil juba ilmet võtma, valgub raamatuletile käsitlusi, mis lähtuvad eeldusest, et „tuleviku sõjas meie vastased tarvitavad kahtlemata lahinggaase” (Vanaveski 1926: 51). Sedasama suhtumist koos moraaliga, et „võitjaks jääb, kellel paremad keemike-rid ja tehnikerid”, juurutati ka meditsiinalases perioodikas (Kalling 2004: 241). Muidugi heiastas see kõik vaid hoiakuid, mis valitsesid juhtivates keemiatööstusriikides (vt Sloten 1990: 488–489). Saksa ruumis sai kuulsaks šveitsi keemiku Gertrud Wokeri gaasisõja- vastane hoiatusteos „Tulevane mürgi- ja tulesõda ning selle mõju tsiviilelanikkonnale” (*Der kommende Gift- und Brandkrieg und seine Auswirkungen gegenüber der Zivilbevölkerung*, 1932), mis kanti musta nimekirja ja põletati järgmisel aastal pidulikult tuleriidal. Viljandis avaldas perifeeriakirjanik Jüri Loigu brošüüri „Kunas tuleb suurim Maailma-sõda: kas mürkgaasimaskesid rahvale juba vaja?” (1929).² 1931. aasta suvel väntas Oskar Lutsu noorem vend Theodor Luts mänguliste elementidega gaasikaitsealase propagandafilmi „Gaas! Gaas! Gaas!”, mis linastus sama aasta lõpul. Filmi keskmes on

² Selle kirjamehe kohta vt Haug 2012.

õhuvõitlus Tallinna kohal gaasipomme alla heita üritavate vaenlase lennukitega; seda raamistavad gaasikaitsealase tarkuse jagamine ning näitlik õpe gaasirünnaku korral tegutsemiseks. Film osutus menukaks just õhulahingu professionaalse lavastuse ja heade heliefektide tõttu, seda peeti saavutuseks isegi rahvusvahelises mõõtkavas (Kangro-Pool 1931: 8, Gaas... 1932: 1, Paas 1987: 51–52).³ 1944. aasta Tallinna märtsipommitamisele mõeldes mõjub see filmi episood tagantjärele pigem väikeriigi militaarse soovunelmana.

Umbusku diplomaatiliste konventsioonide suhtes oli kinnitanud Esimene maailmasõda ja tõestas peagi Teine maailmasõda: mida rohkem luuakse rahvusvahelisi sõjategevust piiravaid garantiisid, seda enam tekib avantüristil kiusatusi vastast jõhkruksena üllatada. Major (hiljem kolonel) Hans Vanaveski, kirjanik Gert Helbemäe tulevane äi, leidis, et iga sõda on olemuselt ebahumaanne ettevõte, milles vahendid valitakse lõppkokkuvõttes ikka vaid selle järgi, kuidas vaenlast paremini hävitada; ühtlasi andis ta vihje Nõukogude Venemaale, kus „keemiliste võitlusvahendite väärtust ülistatakse rohkem kui üheski teises riigis“ (Vanaveski 1926: 16). Tuleviku sõda mudeldab autor täiesti Esimese maailmasõja eeskujul.

Vaoshoitult suhtus tuleviku ennustamisse Kõrgemas Sõjakoolis kuni 1939. aastani gaasiasjandusest loenguid pidanud keemiakandidaat Dietrich Buxhoevden (1883–1960), Saaremaalt pärit Kargi mõisa paruni poeg ja ilmselt valdkonna parim kohalik asjatundja, kelle monograafia „Sõjagaas“ (1928) sisaldab mujalt ülevõetu kõrval ka algupärast Eesti-ainelist materjali. Masinkirjas on kättesaadav veel Buxhoevdeni loengukonspekt „Gaasitaktika“ (1939). Buxhoevden ei näe uute gaaside leiutamises ette mingeid äkilisi arenguid, vaid usub pigem, et juba olemasolevaid mürkaineid võetakse tarvitusele innovatiivsetes rakendustes, näiteks hakates maastikke ja

³ Õhulahingu-episoodi võib nautida DVD-l „Läbi kaamerasilma 1913–1938“ (ajakirja Tuna 2012, nr 3 kaasaanne).

linnu gaasitama lennukelt (Buxhoevden 1928: 221–233). Öhu- ja gaasirünnakute ühendamist ehk elanikkonna ja keskkonna totaalset mürgitamist lennukelt peetigi üsna üldiselt kõige jubedamaks perspektiiviks tulevases sõjas (Lahinggaasid... 1927: 17–18, Umbliia 1937: 5). „Tuleviku sõja hirksam relv on gaas. Järgmine sõda kujuneb juba masside hävitamiseks. [...] Selline hävitamine on vaenlasel ainult võimalik lennukite ja mürkgaaside abil.” (Hädaoht... 1934: 2) Kujukaid näiteid seda sorti sõja laastavusest andsid itaallased Abessiinias 1935.–1936. aastal, kui pommitasid kehvalt riietatud ja gaasi vastu täiesti kaitsetuid Etioopia sõdalasi ning tsiviilelanikke lennukitelt sinepigaasi ja teiste mürkidega; gaasi kätte surnuid võis olla rohkemgi kui Esimeses maailmasõjas. Mürgipommide heitmine lennumasinailt ei saastanud mitte ainult õhuruumi, vaid ka pinnast, ja seadis elanikkonna spetsiaalse kaitseriietuse puudumisel väljapääsmatusse olukorda. Taas tuleb tunnistada, et gaasiga seotud hirmuvisionid meenutasid jahmatava täpsusega tuumaplahvatuse järel tekkida võivat olukorda, mis hakkas varitsema alles uute põlvkondade unenägusid.

Kaunitele linnadele sooritatud pommirünnakud ja neist maha jääv varemete songermaa osutuski üheks Teise maailmasõja kaubamärgiks. Ent need olid siiski tavapommid, mis nii Londoni, Tallinna kui ka suurema osa Saksamaa linnu laastasid. Teisest maailmasõjast ei saanud õhust peetavat gaasisõda kas või näiteks seetõttu, et tuumafüüsikute vandlitornis mõlgutati 1938. aastast saati mõtteid juba veelgi ökonoomsema massihävitusvahendi ehk aatomirelva tootmisest. Teisest maailmasõjast ei tulnud kiiret avalikku gaasisõda veel ka ühel muul ja esiotsa kõrvalisena näival põhjusel.

Kiirkäskjalg Adolf Hitler

Hilisem Saksamaa natsionaalsotsialistliku partei liider ja Saksa riigi juht Adolf Hitler oli Esimeses maailmasõjas läänerindel teeninud kiirkäskjala ehk virgatsi (*Meldegänger*) ohtlikus ja suhteliselt üksildases ametis, saanud vapruste eest nii teise kui ka kaprali jaoks haruldase esimese klassi Raudristi ning langenud kuu aega enne relvarahu, ööl vastu 14. oktoobrit 1918 inglaste gaasirünnaku ohvriks. Toimumispaik oli taas juba korduvalt mainitud Ypres'i lähikond ning mürgitav gaas selle linna nimest tulenev ipriit ehk sinepigaas. Hitler kaotas mürgistuse tagajärjel nägemise („mu silmad olid muutunud hõõgivateks süteks, kõik mu ümber mattus pimedusse“), elas läbi hirmu elu lõpuni pimedaks jääda, kuid ei pidanud isegi silmavalguse taastudes paari nädala pärast enam võimalikuks jätkata oma elu joonistajana – otsustades end nüüd pühendada poliitikale (Hitler 1943: 220–225, vrd Kershaw 2007: 113, 594–595). Tahtmata kuidagi siduda Marie Underit hilisema Saksa kantsleri tollaste piinadega, meenub siinkohal ometi poetessi luuletus „Sõjapime“, mille aineks on mürkgaasist pimestatud rindemehe ängistus. Võib-olla mõlkusid Underilgi meeles kuulsad fotod nägemise kaotanud sõdureist, kes, mähised silmel ja käed üksteise õlul, liikusid nagu pimedad Pieter Bruegheli maalil välilaatsareti poole.

Sääl keset prahvatusi, verivaipu,
Granaate hundamist ja keset laipu
Mu silmadelle vajus press:
Mürkgaaside kompress.

Siis võpatas ja ärakargas ilmakera,
Ning tühjust haarasin ta taga ma.
Kas uinus päike igavesti ära,
Või jäid mu silmad magama? (Under 1923: 48)

Sinepigaasi kasutuselevõtt ründeainena oli saksa leiutis ja Hitleri õnnetuse aegu käibel olnud juba üle aasta, kuid inglased katsetasid seda esimest korda alles 1918. aasta septembris (Hanslian 1927: 33). Seetõttu on mõistetav Hitleri ütlus, et omal (saksa) nahal polnud sinepigaasi toimet siiani veel kogetud. Nüüd ta siis koges ja see osutus kibedaks. Tollase gaasielamusega ongi põhjendatud seda, miks Hitler Saksa vägede ülemjuhatajana hoidus Teises maailmasõjas gaasi kasutamast – nimelt eelaimusest, et kui ta selle keelatud kraani esimesena avab, siis saab varudelt võimsamate liitlaste tagasilöökk olema hävitav (Liulevicius 2006: 39). Ja kui Hitler oma meelt 1944. aasta teise poole kaotuste valus ka muutis, siis oli juba liiga hilja, et võita Saksa kindralite enesekaitseinstinkti ning juurutada uut rindepoliitikat (Haber 1986: 308).

Kuid tegelikult osutus ju gaasisõjast hoidumine vaid näiliseks. Hitleri administratsioon jätkas vaid selle vormide täiustamist ja viis gaasi kasutamise turvalisse mastaapi, kus langes ära gaasitorbikute küsimus ning polnud enam mingit ohtu, et tuule pöördudes võiks gaasi läbi kannatada saada oma armee. Jutt käib gaasikambreist, mis seati sisse Poola alale ehitatud hävituslaagreis, nagu Auschwitz, Treblinka ja teised, kus mürgitati kinnistes ruumides salamisi surnuks umbkaudu kolm miljonit inimest, enamasti juute. Algul tehti seda mootorsõidukite heitgaasidega, seejärel sinihappepõhjalise spetsiaalmürgiga Zyklon B. Pole mingit kahtlust, et rindekäskjalg Hitleri kunagist gaasišokki ja natside gaasikambreid ühendavad psühholoogilised niidistikud. Teataval määral seob gaasi kasutamist kahes maailmasõjas ka avalikkuse vaegteavitamine. Esimese maailmasõja rindel gaasiga vahetult kokku puutunud sõdureile ei olnud keemiarelv muidugi saladus, kuid muule maailmale anti gaasi kasutamisest massihävitusvahendina teada kidakeelselt. Mitmed väejuhid pidasid gaasirünnakut alandavaks sõjapidamisviisiks, ehkki olid paratamatult sunnitud tehnoloogilise pöördega

kaasa minema. Kui näiteks Austria-Ungari väed saavutasid 1917. aasta septembris lõunarindel võidu itaallaste üle, siis ei saanudki avalikkus teada, et see teostus mürkgaasi vahetalitusel (Rauchhaupt 2015: 56). Gaasisõja taktika ja praktika said avalikuks arutlusobjektiks alles Esimese maailmasõja lõppedes ning Teiseks maailmasõjaks valmistumisel. Teadmatus Teise maailmasõja gaasikambrest oli esialgselt veel sügavam. Saksa armee tavavõttelejal, näiteks Saksa Liitvabariigi hilisemal kantsleril Helmut Schmidtil, kes tankiväelaseks käis piiramas nii Moskvat kui ka Leningradi, ei olnud hävituslaagris toimuvast vähimatki aimu (Schmidt 2015: 20).

Oma elulooraamatus „Minu võitlus“ (*Mein Kampf*, I–II, 1925–1927; teine köide ilmus tegelikult müügile juba 1926) tarvitab Hitler sõna *Giftgas* (sks ‘mürkgaas’) täpselt kahel juhul. Teose algupoolel poeetab ta kummalise väljendi *gegen Giftgas mit Giftgas*, „mürkgaasiga mürkgaasi vastu“ (Hitler 1943: 46), mis toob meelde nii vanatestamentliku kätemaksuvalemi „silm silma, hammas hamba vastu“ kui ka variseride Jeesusele esitatud süüdistuse, mille kohaselt see ajavat inimestest „kuradit välja peltsebuliga“ (Mt. 12,24). Hitleri raamatu vastaval tekstikohal pole aga kübetki juttu mingitest sõjagaasidest, vaid hoopis sellest, et tööliste vastu suunatud kapitalistlikule terrorile tuleb vastata sama jõulise terroriga, ehk teisiti – *gegen Giftgas mit Giftgas*. Et Hitler paneb oma isikupärastatud vastupanuvormelisse kujundina sisse just mürkgaasi mõiste, näitab vaid, kui sügava jälje oli ta mällu jätnud kunagine gaasimürgistus. Ning et kapitalistide all tuleb mõista eeskätt juute, see on Hitleri lugejale kontekstist tulenevalt samuti selge.

Teose lõpupoole tarvitab Hitler sõna „mürkgaas“ teist korda ja siin on juba otsesõnu mängus Esimese maailmasõja rindeolukord, kus ta ise gaasist vigastada sai, ning tema põlisvaenlased juudid, kes olevat sõtta minekust kõrvale hiilinud. „Oleks sõja algul ja selle käigus kas või kahteist- või viitteisttuhandet heebrea soost

rahvarüvetajat niisamuti mürkgaasi all hoitud, nagu seda meie sajad tuhanded kõigist kihtidest ja igalt alalt pärit parimad saksa töölised pidid sõjaväljal kannatama, siis poleks rindel ohverdatud miljonid olnud asjatud. Vastupidi: kaksteist tuhat õigel ajal kõrvaldatud kelmi oleksid ehk päästnud miljoni korraliku ja tuleviku jaoks väärtusliku sakslase elu.” (Hitler 1943: 772) See võiks kõlada küüniliselt, kui Hitleris oleks leidunud piisakestki künismi. Aga seda temas ei leidunud. Hitler on alati siiras, ja kui ta ütleb, et 12 000 juudi kapitalisti gaasitamine Esimese maailmasõja rindel oleks päästnud hiljem miljoni sakslase elu, siis täpselt nõnda ta ka mõtleb. Hitler elas Esimeses maailmasõjas läbi gaasimürgistusest tuleneva füüsilise ja psühholoogilise alanduse ning temas on juba 1920. aastail täheldatav iha maksta juutidele sama mõõduga – ning rängemaltki veel. Ebamäärane unistus gaasikambreist näib tagasivaates ilmselgelt kuju võtvat.

Hitleri valemil *gegen Giftgas mit Giftgas* on nimelt üks paradoklik palgepool. Kogu Saksamaa sõjagaasiarenduse juhtfiguur Esimese maailmasõja ajal oli juudi päritolu keemik Fritz Haber (1868–1934). Haber paistis oma sõjalise innuga silma juba enne maailmasõda. Ta aimas ette, et kui Saksamaa juurdepääs Tšiili salpeetrite mereblokaadiga ära lõigatakse, siis tuleb lõhkeaineks vajalikku ammoniaaki hakata tootma teisel viisil, nimelt otse lämmastikust ja vesinikust. Haberi väljatöötatud ammoniaagi sünteesimise meetod, mida hakati kutsuma Haber-Boschi menetluseks, andiski Saksamaa sõjatööstusele suurt tuge ning on tänaseni peamine ammoniaagi saamise moodus. Kuid vähe sellest. Just eeskätt tänu Haberile omandas Esimene maailmasõda „tööstuslikule alusele rajatud keemilise sõja” ilme (Sietz 2014: 21). Berliinis värskelt rajatud keiser Wilhelmi nimelise füüsikalise ja elektrokeemia instituudi (tänapäevase Fritz Haberi Instituudi) direktorina vastutas Haber kõigi uuringute eest keemilise ründerelva alal, samuti selle rakendamise eest rindel. Temast

sai tõeline gaasitamise entusiast. Just Haber olevat pillanud kuri-kuulsa väljendi mürkgaasi kasutamisest kui „tapmise kõrgemast vormist“ (*eine höhere Form des Tötens*). Sõjaministeeriumi nõunikuna käis Haber skeptilistele kindralitele tükk aega peale, enne kui tal õnnestus rindel klooriga katsetama asuda. Esimese kloorirünnaku jaoks vajaliku ligi 6000 terasest gaasikanistri maasse paigutamist Ypres’i all aprillis 1915 juhendas ta kohapeal isiklikult. Ka sinepi-gaasi rakendamine ründerelvana toimus Haberi mahitusel. Kogu seda suurt ametialast edu varjutas vaid üks perekondlik nüanss: nimelt oli Haberi abikaasa Clara Immerwahr samuti keemik, see-juures esimene Breslau (Wrocław) ülikoolis doktorikraadi kaitsnud naine, kes ei jaganud oma mehe vaimustust massihävitusrelva aren- damisel. Nädal pärast Ypres’i gaasirünnakut, kui mees kodus oma kapteni auastmesse edutamise pidu pidas, lasi naine end aias mehe ametirelvast maha. Ehkki selle teo põhjused ei olnud ilmselt mitte ainult poliitilist, vaid ka isiklikumat laadi, mängis massimõrvariks saanud mehe ehmatav lähedus selles ikkagi oma osa.

Veel 1919. aasta algul seisis Haberi nimi liitlaste poole sõjaroi- marite loetusel, novembris 1919 anti talle aga Nobeli auhind ammo- niaagi sünteesi eest. Nobelistideks said hiljem mitmed teisedki Haberi instituudis sõjakeemiat edendanud teadlased (James Franck, Gustav Hertz, Otto Hahn), mis näitab vaid selle asutuse absoluut- set tipptaset. Hitleri võimuletulek Haberit kui rindevõitlejate hulka arvatud isikut otseselt ei ähvardanud, kuid oma teistest juudi kol- leegidest sunniti ta loobuma, ning seejärel taandus ta ka ise aree- nilt. Avalikku gaasisõda ei suutnud Adolf Hitler – niisiis võimalik, et osalt ka isiklike üleelamuste mõjul – Teise maailmasõja raames alustada, kuid Haberi valem gaasitamisest kui tapmise kõrgemast vormist näis tal olevat hästi meelde jäänud. Alates aastast 1942 leidis see valem koos gaasikambrite kasutuselevõtuga edasiarenduse seni- sest rafineeritumal, käratul ning tapjate eneste jaoks turvalisel moel.

Friedebert Tuglase „Inimese vari” (1919)

Minu huvi Esimese maailmasõja kui gaasisõja vastu on õieti kirjanduslikku algupära. Ma ei ole Friedebert Tuglase üht tuntumat ja läbi aegade ilmselt ka koolikohustuslikumat novelli „Inimese vari” (ilmunud kõigepealt ajakirja Ilo esimeses numbris novembris 1919, ja seejärel novellikogus „Raskuse vaim”, 1920) pidanud kunagi üleliia kütkestavaks tekstiks, kuid ekspressionistliku sõja(vastasus)-kirjanduse esindusliku näitena väärrib ta kahtlemata täit tähelepanu. Oma 50. sünnipäeva paiku on Tuglas mõneti üllatavalt isegi arvanud, et „Inimese vari” on ainus novell, mis teda ennast võiks tagantjärele rahuldada (Saks 1936: 279).⁴ Tähtsusetu ei pruugi seejuures olla tõik, et see enesehinnang paigutub 1930. aastate nn vaikivasse ajastusse, kui kirjanduselt hakati nõudma eetilist positiivsust. „Inimese vari” ongi ehk Tuglase ainus suur novell, mille põhiplaan on eetiline ning see väärtustab teda ilmselt ka koolilektuurina.

Põnev on „Inimese varju” loomingupsühholoogiline taust. Tuglas loonud selle novelli enese väitel poolnes ja kõrges palavikus kurguhaiguse aegu 1917. aasta augustis, elades Maretina läbi kogu emalikkuse tragöödia, aga komponeerides unenägu samal ajal ka teadlikult kui tulevast novelli. Unenägu olnud nii masendav, et Tuglas ei söandanud seda esiotsa paberile pannagi, tehes seda alles kaks aastat hiljem. Sellest ehttuglaslikust unenäoloogikast veelgi virgutavam on siiski teadmine, et Tuglase palavik 1917. aasta augustis ei olnud tingitud mitte ainult kurguhaigusest, vaid põimus salapäraselt väga kõrgetes kraadides armupalavikuga. Just samal ajal oli Tuglase ja Marie Underi vahel lahvatanud nende mõlema elu ilmselt tuliseim armusuhe, mis jäi salajaseks, sest mõlemal olid

⁴ „Inimese vari” olnud Tuglase enda valik ka eesti kirjanduse ingliskeelse antoloogia tarvis mõned aastad varem, nagu teatab A. H. Tammsaare kirjas Andres Pranspillile 23. mail 1934 (Tammsaare 1993: 347).

juba olemas kallimad, tulevased kaasad Elo Tuglas ja Artur Adson. „Inimese varju” keskmes seisab Mareti monumentaalne emakuju, mille sarnast Tuglase loomingus teist ei kohta, selle võtmeks on ema ja poja vahekord. Ema ja poja vaheliste suhete ning emaarmastuse võimaliku kuritarvitamise teema alateadvuslik (poolunes) esilekerkimine just Tuglase erootiliste pingete kõrghetkel võiks anda ainet psühhoanalüütikuile. Just selles novellis – erinevalt paljudest teistest Tuglase teostest – pole grammigi tavapärast erootikat, ta on erootilise pilgu järsk eitus, kus valitseb must värv ja jõhker metalne kujund (mis peidab endas küll pahupidist ihulikku imetlust: poja laip oli ema silmis näiteks „uhke ning hirmus”). Novelli süvastruktuur võiks seega kajastada konflikti emaarmastuse ja erootilise kire vahel, ehk pidulikumas keeles: emaarmastuse triumfi iga-suguse erootika üle. Karmi meheliku käega tühistab emalik Mure iga konkureeriva naiseliku iha.⁵

Nende loomingulooliste kuristike kõrval pälvib aga novelliga seoses huvi ka Esimese maailmasõja aegse olustiku peegeldus. Tuletagem meelde teose sisu. Sõjarinne laguneb ning sõjast muserdatud sõdurid naasevad üksiti ja mitmekaupja koju. Vene vägede olukorda 1917. aasta suvel pärast keisri kukutamist, kaksikvõimu, kääriva revolutsiooni ja sõdurites maad võtva allumatuse aegu kirjeldab kaasaegne ajakirjandus üsna käredate toonides: „Vägedest on metsloomad saanud, kes vaenlase eest viletsamal viisil põgenevad, kes aga rahulikka elanikka, olgu nad võõrad või omad, tapavad, kes röövivad, rüüstavad, naisterahvaid vägistavad, kes seljatagant nende peale, kes isamaa eest valmis võitlema, lasevad, kes oma ohvitserid ja seltsimehed maha löövad kui need neid katsuvad manitseda, kes endid tervete polkude kaupja vaenlase kätte vangid annavad, ilma võitluseta!” (156. sõjanädalal 1917: 2) Vana Mareti teenistuseks on koju naasvaid sõdureid paadiga üle jõe vedada.

⁵ See lõik on kokkuvõtte pikemast analüüsist, vt Undusk 2009: 489–496.

„Ühed teadsid jutustada ainult vettimisest ääretuis sois ja metsis, teised jälle meeletuist marssidest metsikuis mägedes. Ainult üks oli kõigile ühine: viha, ärritus ning neede. Ja ühte viisi olid nad kõik lõppeks sõjaliinilt lahkunud. Ühed tulid sõjariistuga, teised viskasid need sinnapaika, ühed hiilisid põgenedes, teised liikusid rüüstates ning vägivallaga.” (111)⁶ Maret ootab tagasi ka omaenese seitse aastat tagasi nekrutiks võetud poega Jakobit. Ühel päeval annabki tundmatu sõdur talle üle saadetise pojalt, kulda täis kukru, öeldes, et küllap saabub haigemajast peagi ka poeg ise. „„Elab ta – on ta terve –?” lõõtsutas Maret lämbudes. „Elab, mis elab, aga halvasti läks tal,” sülitas sõjamees. „Mürgine pomm põletas ta näo. [---] Oli mu haigemaja-naaber, aga jäi maha. Pole tal viga ühti, nagu pisut must, suitsu söödud.”” (111–112) Ühel ööl veab Maret üle jõe verd immitsevate põlvedega ja vaimselt murtud sõduri, kelle nägu „pais-tis süsimust kui neegril” (114). Ta hakkab meest pidama oma pojaks ning püüab tema eest oma onnis hoolitseda. Haavatu pambust leiab ta oma poja asju, ei pööra aga tähelepanu seigale, et sõdur kannab ilmselt võõraid rõivaid ja kardab inimesi. Mehe seisukord muutub päev-päevalt üha nigelamaks. „Ta lamas pool-alasti, verised põlved paljad, pea jälle imelikult taha murtud ja kõrbenud habemekonts püsti. [---] Ta kõrbenud näol mustasid siin-seal veel habemelapid kui taimestiku jäänused põlenud metsa kohal. Ta huuled olid sini-sed ja ripsmetud silmalaud sügavas augus. [---] Ta oli ühtesoodu palavikus ja jampsis. Ta haavadesse oli löönud põletik. Ta kõdunes kui tõugu söödud puu. [---] Ta otsekui sulas oma palavikku, muu-tudes üheksainsaks lõkendavaks haavaks. Ta keha lillatas ja läks mustaks. Ta mürgine veri ulatus südameni. Ja siis kummus ta elu äkki surma musta ruumi nagu hõõguv raud, mis heidetakse karas-tamisvette. [---] Ta põlved roosatasid, reied rohetasid, ta keha oli sinikollane ja nägu must.” (115, 116, 121, 122) Nõnda mees surebki.

⁶ Leheküljenumbreid viitavad väljaandele Tuglas 2009.

Varsti pärast seda kohtab Maret taas oma poja sõjakaaslast, kes oli toonud kukru ja kes ütleb nüüd, et teda ennast „söüb tundmatu tõbi kui mürk“ (123). Ta küsib Maretilt, millesse tolle poeg suri. Kuulnud poja haavadest, vangutab sõdur pead ja seletab, et Mareti pojalt polnud mingeid haavu, välja arvatud põletushaav pahemal põsel, mistõttu meeleskoht ja põsk olnud lillad. Samal ajal leitakse ülejõe metsast alasti ja purustatud näoga sõduri laip; ilmselt oli see oma elu eest viimseni võidelnud. Nõnda ei saagi Maret teada, kas ta on hoolitsenud oma õige või vale poja eest, ning ambivalentsuse tunne jääb kõigist vihjetest hoolimata ka lugejasse. Hiljem on Tuglas kooliõpilastele küll otsesõnu teatanud, et „vana Maret ei põetanud ega matnud mitte oma poega, vaid just selle mõrtsukat“ (Tuglas 1986: 40, kiri kooliõpilastele 26.03.1930).

Nagu näha, saab Tuglase novelli lugeda ka kui kriminaallugu, mille otsad jäävad aga igal juhul harali, seda hoolimata isegi autori enda hilisemast näpuganäitamisest (mida võis võimendada asjaolu, et Tuglas seletas novelli kooliõpilastele). Mind ennast on juba novelli lugemise esimestest aegadest keskkoolis painama jäänud hoopis küsimus, mis imelikke haigusi need rindelt naasnud mehed lõppeks põdesid? Mehi on ju tegelikult kolm. Esimene neist on Mareti poeg Jakob, kes ise välja ei ilmugi ja kellest kuuleme vaid, et ta nägu olnud „mürgise pommi“ põletusest „pisut must“ või et ta meeleskoht ja põsk olnud samal põhjusel lillad. Teine mees on poja sõjakaaslane, kellega ema kaks korda kohtub; teda „söüb tundmatu tõbi kui mürk“. Kolmas mees ehk vale-Jakob on haavatu, keda ema ravitseda püüab. Tema kirjeldus on kõige üksikasjalikum ja üha täienev: terve ta nägu on kõrbenud mustaks nagu neegril ja ta põlved veritsevad, suu on sinine, ta haavadesse lööb põletik ja kogu ta keha muutub üheks suureks haavaks, mees on sagedasti palavikus, läheb mädanema ja lillatama, moonduv mustjaks, veri mürgistub; surres roosatavad ta põlved, rohetavad ta reied, keha on sinikollane

ja nägu must, laip on „kui metallteos, mida hallitus ja rooste on purnud“ (122). Viimases kirjelduses võib juba aimata ka Tuglasele nii omast stiliseerivat värvimaalingut, kuid võtkem seda siinkohal sõnasõnalt. Kolmanda mehe ehk vale-Jakobi haavade algupära seatakse teoses küsimärgi alla; surijat vaatama tulev arst kahtleb, kas need ongi pärit sõjast, ja kui on, siis on „arusaamatu, kuis ta nendega suutis koju tulla“ (121). Tuglas seletab kooliõpilastele, et neid kahtlusi tuleb võtta kui vihjeid vale-Jakobi mõrvateole: ta on Mareti tegeliku poja röövimise eesmärgil tapnud, kuid võitluse käigus ise saatuslikult viga saanud.

Julgen arvata, et novelli autori tagantjärele-tarkus ei mõju siinkohal lõpuni veenvalt. Mis imelikul moel pidi küll Jakob võitluses vale-Jakobit haavama, et viimase veritsevatest põlvedest ja põletada saanud näonahast arenes paari päeva jooksul välja üleni ponduv ja mädanema hakkav keha? Kirjaniku ratsionaalne selgitus ei suuda aastaid hiljem enam haarata oma kujutlusjõust kunagi sündinud pilti ning püüab seda suruda kitsendava kriminaalse süžee raami. Nähtus pole sugugi haruldane. Oma teosega veel sünnijärgses intiimses seotuses olev autor ei oska selle kohta sagedasti midagi mõistlikku öelda, samast teosest aastatega distantseerudes võib ta aga saada autoritaarseks tõlgitsejaks, kes kipub välistama kunagise loomingulise olukorra elulist ja kujundlikku keerukust, konstrueerima tagasiulatuvalt oma aatelist sihikindlust või midagi muud. Elav klassik, kellest ühiskond ihkab ideelist puuslikku meisterdada ja kelle ta selles mõttes paratamatult instrumentaliseerib, võib oma loomingulisi saadusi või isegi tervet elu hakata tajuma kui ülla valemi kehastust. Ja kui ta veel ise selleks vihjeid annab, töötab ühiskond tema kuvandi silumisel seda suurema hooga. Esindusnäiteks eesti kirjandusloos on A. H. Tammsaare kokkuvõte „Tõe ja õiguse“ (1926–1933) viiest köitest: „Mina kavatsesin oma romaani nõnda, et I jagu kujutaks võitlust maaga, II – võitlust jumalaga,

III – võitlust ühiskonnaga, IV – võitlust iseendaga ja oma eluõnne ja V – alistumist (resignatsiooni).” (Pranspill 1940: 6, Tammsaare 1993: 343–344) See sõnum on pärit 17. mail 1934 New Yorki Andres Pranspillile saadetud kirjast, mis on kahtlemata üks Tammsaare tihedamaid arutluslikke tekste. Kirjutamise hetkel olid „Tõe ja õiguse” kõik viis köidet juba lõpetatud tegu, kiri avaldati aga alles pärast Tammsaare surma. Sealtpeale hakkas autori minimalistlik enesetõlgendus koguma autoriseeritud, et mitte öelda – autoritaarset kaalu ning pedagoogilise ühemõttelisuse huvides unustati ära kirja järgmine lause: „Kuna aga ükski neist võitlusist ei ole võimalik muidu, kui peab võitlema ühel hoobil, küll maaga, küll jumalaga, küll ühiskonnaga, küll iseendaga, siis on kõik need võitlused esitatud enam-vähem igas romaaniaaos, ainult igas raamatus etendab teatud võitlus domineerivat ja saatuslikumat osa.”⁷ Kõike seda arvestades tuleks teoste autoriseeritud tõlgendustesse suhtuda sama ettevaatusega kui igasse teise kriitilisse seisukohta.

Tuglase teose juurde tagasi tulles: kõik kolm novellis esinevat sõdurit on ühtlasi sõjakaaslased. Nad on koos võidelnud ja tulevad kõik samast rindelõigust (Jakobit ja vale-Jakobit nimetab „seltsimeesteks” ka Tuglas oma kirjas õpilastele). Kõiki kolme ühendab tekstis üks sõna – see on „mürk”: Jakob on saanud põletada „mürgisest pommist”, teist meest sööb „tundmatu tõbi kui mürk” ning vale-Jakobil on „mürgine veri”. Pole kahtlust, et „mürgise pommi” all tuleb mõista mürkgaasiga laetud kahurimürsku või granaati, millega Jakobil on sõjaväljal tulnud tutvust teha. „Mürgine pomm” näibki olevat kogu novellis valitseva patoloogilise pildi võtmesõna. Et Jakob ja ta kaaslased on võidelnud sõjaväljal Vene armees ning

⁷ Sedasama mõtet „Tõe ja õiguse” neljast võitlusest ning sellele järgnevat resignatsioonist oli Tammsaare väljendanud juba 19.02.1933 Erkki Reijonenile saadetud kirjas, kus samuti ei seotud võitlusi kindlate köidetega (Tammsaare 1993: 258).

arvatavasti üheskoos või lähedastes üksustes, siis on neil kõigil olnud kokkupuudet Saksa poolelt kohale jõudnud mürkgaasiga. Mitte ühelgi meestest ei näi olevat mehaanilist päritolu tavahaava, mis oleks võinud tekkida püssikuulist, lõhkeainest või täägitorkest. Teist meest ja vale-Jakobit seob mingi salapärane seesmine mürgistus, Jakobit ja vale-Jakobit aga põletushaavad. Tähtis ongi nüüd see, et Jakob on mürkgaasist saanud põletushaava. Niisiis ei pruugi teda olla tabanud ükski neist paljudest ärritavatest ja lämmatavatest gaasidest, mis avaldavad oma toimet peamiselt silmade, kõrvade ja hingamisorganite kaudu (kloorigaas, fosgeen, klooripikriin, pisargaas jt). Jakobi puhul võiks tegu olla sööbegaasiga, mille põhiliseks esindajaks oli alates 1917. aasta varasügisest sinepigaas ehk ipriit, „maailmasõja hirmsam ja kõige kardetavam gaas“, mis surmajuhtumeid põhjustas kloori või fosgeeni taustal „võrdlemisi vähe“, aga põletas ja mürgistas seda enam nii inimesi, loomi kui ka ümbritsevat loodust ja maapinda (Buxhoevden 1928: 32–33). Ipriit imbus kehadesse õhu ja maa kaudu, kogu nahapinna ulatuses, rõiva ja jalanõude vahetalitusel. Ka vale-Jakobi haiguspilt, niipalju kui novell sellest aimu annab (põlenud nägu, haiged jalad, haavandid üle kogu keha), võiks olla tekkinud ipriidimürgistuse toimele.

Võiks, aga muidugi ei pea. Tuglase unenäokujund ei kasva välja mingist haigusloost. Vale-Jakob võis surra ka lihtsalt veremürgituse, mis sai alguse näiteks mürsukillu tekitatud põlvehaavast. Prantsuse kirjanikul Georges Duhamelil on Esimese maailmasõja aegne laast, millel eesti keeles pealkirjaks „Cousin'i kavatsused“. Endine kunstimaakler Cousin lamab haiglas äralõigatud jalaga, ent ka teise jala põlveliiges on mürsukillust rikutud. „Saabus päev, mil Cousin'i jalg hakkas verd jooksuma. Veri immitses läbi sidemete üha suurenevate tilkadena otsekui helepunane higi või hommikune kaste kapsalehtedel. Nelja või viie päeva kestes jooksis jalg verd peaaegu igapäev. [---] Ühel hommikul istusin Cousin'i juurde, kes

oma välimust kohendas. Ta hingeldas. Näo paistetusest hoolimata tundus, et ta oli kõhnemaks jäänud, ärasulanud, seesmisest hädast puretud. Tõesti, ta meenutas ussidest puretud puuvilja." (Duhamel 1937: 171) Ning nõnda ta peagi ka teise ilma läheb. Cousini põlvedest immitseval verel on kahtlemata ühisjooni vale-Jakobi veritsevate põlvedega; üks mees näeb enne surma välja kui „ussidest puretud puuvili“, teine kui „tõugu söödud puu“. Ja ühes oma teises haiglaloos lisab Duhamel elukutselise arstina teadmiseks juurde: „Väikesed granaadi-killud tekitavad inimese sääres tühiseid haavu; kuid palju kurja võib neist väikestest haavadest sisse tungida – ja põlv on nii keeruline, nii õrn ime!“ (Duhamel 1937: 94) Vale-Jakobi haigusloo võiks niisiis kahtlemata ka hoopis teistmoodi kirjutada.

Aga valitagu siinkohal siiski sinepigaasi variant. Ja on ju iseene-
sest huvitav kokkusattumus, et oma novelli aluseks saanud kum-
malist und nägi Tuglas 1917. aasta augustis, niisiis üsna varsti pärast
seda, kui Saksa väed olid ööl vastu 13. juulit Ypres'i all esimest korda
inglaste ja prantslaste vastu tarvitanud sinepigaasi. Selles lahingus
langes liitlaste poolel sinepigaasi tõttu rivist välja sama palju sõdu-
reid kui samas kohas kaks aastat varem sakslaste esimese kloori-
rännaku aegu – umbes 15 000 meest. Ent vahetult surmasaanuid
oli nüüd ligikaudu kümme korda vähem, tollal hinnangulise 5000
asemel nüüd pigem 300–400 (Haber 1986: 253). Sellest järeldades oli
sinepigaas tõeliselt „humaanne“ võitlusvahend.

Varsti seejärel, 1. septembril 1917 sooritati ilmselt Esimese maa-
ilmasõja suurim gaasipommitamine ka Baltimaade pinnal. Gaasi-
rännakut olid Vene väed Üksküla (Ikšķīle) kohal juba ette kartnud
ning seetõttu 14. juulil ka silla õhkinud (Riia... 1917: 3, Vene...
1917: 1). Riia vallutamise käigus tulistasid sakslased seejärel Dau-
gavat ületades venelaste pihta kokku 116 000 gaasimürsku, mis ei
olnud küll veel täidetud sinepigaasi (ehk nõndanimetatud „kollase
risti“), vaid difosgeeni ja difenüülkloorarseeniga („rohelise risti“ ja

„sinise ristiga”) (Hanslian 1927: 112, Buxhoevden 1928: 102–104). Seda gaasilahingut on taktikalisest küljest esile tõstetud just gaaside kombineeritud kasutamise tõttu; Vene väe kaotusi leevendas piinlik asjaolu, et positsioonid jäeti lihtsalt maha ja põgeneti (Heller 1984: 25–26). Ükskülasse, kunagisele liivlaste alale, olid sakslased 12. sajandi lõpul rajanud kristliku piiskopi esimese kantsi, ja Üksküla sai seitse sajandit hiljem kohaks, mida sakslased kõige põhjalikumalt gaasitasid. Nii jäi siin kristlikust vaimust õhku vaid õrn mädaneva puuvilja lõhn.

Gaaside kuningas

Heal lapsel olevat mitu nime. Sinepigaasi peeti Esimeses maailmasõjas „gaaside kuningaks” (Muntsch 1939: 18) ning iga rahvas kutsus teda veidi omamoodi. Tema keemiline nimetus diklorodietüülsulfiid tuleneb valemist $S(CH_2CH_2Cl)_2$ või $C_4H_8Cl_2S$, mis näitab, et sinepigaas koosneb väävlis, kloorist, süsinikust ja vesinikust. Prantsuse keeles läks gaasi esimese sõjalise rakenduskoha Ypres’i (sks Ypern) järgi käibele nimi *ypérite*, millest tulenevad ka eesti yperiit, üperiit, iperiit ja ipriit. Sõna „sinepigaas” võeti lõhnaaistingu põhjal esmalt tarvitusele vististi inglise keeles (*mustard gas*, kasutatakse ka kujul *sulfur mustard*), misjärel see levis prantsuse (*gaz moutarde*), saksa (*Senfgas*) ja teistesse keeltesse. Sakslaste sõjaväeline tingnimetus oli „kollane rist”, „koldrist” (*Gelbkreuz*), sest kollase ristiga olid märgitud sinepigaasi sisaldavad granaadid ja mürsud. Gaasi kohta saksa keeles kasutatav akronüüm Lost kujunes Fritz Haberi instituudi kaastöölise Wilhelm Lommeli ja Wilhelmi Steinkopfi perekonnanimede algustähtedest; need kaks meest töötasid välja sinepigaasi kasutustehnika ründerelvana.

Sinepigaas oli tavalises olekus õline vedelik, puhtal kujul pea-aegu lõhnatu-värvitu, kuid oma tehnilistes segudes määrõigast,

küüslauku, sibulat või sinepit meenutava haisuga, millest ka ta nimi. Teda tunti juba 1820. aastaist peale, mitmed temaga töötanud keemikud lõpetasid oma katsed aine ohtlikkuse tõttu, üksikasjalikumalt kirjeldas kemikaali ja selle saamist Viktor Meyer aastal 1886. Sinepigaas on rakumürk, rakukärbataja, mis lõhub keha sise- ja väliselundeid nii gaasi kui ka vedelikuna. Juba imepisi keha võib tekitada nahale raske haava, mis võtab kuju aegamisi; punetisest moodustub turse, see paisub suureks sinepikarva kublaks, mis viimaks lõhkeb, mädaneb ja paraneb kaua. „Ma olen näinud kutte, kelle käsivars on paistetunud poole jämedamaks, kui nad sellest kupla lähevad. Sinepigaas, nagu nad ütlevad,“ räägib üks John Dos Passose romaani „Kolm sõdurit“ (1921) tegelasi (Dos Passos 1997: 94). Haavade teket saatis kõva pea- ja kurguvalu, kinni paistetud silmalaud. Raskematel juhtudel kõhiti välja kõrbenud kopsutükke, põletushaavad ulatusid luudeni, kärbusid genitaalid. Haiged tundsid hirmsaid piinu, olid pidevas lämbumisohus, ent aidata polnud neid suurt millegagi. Lõkendavaid haavu ei saanud ei puudutada ega õieti siduda. Ka akuutse haiguse paranedes võidi elu lõpuni kõhida ning kannatada tugevate nägemishäirete all; jäädi ka lihtsalt pimedaks (Winter 1978: 122–124). Ehk umbes sama gaasimürgistuse alfaasist vestab Gustav Suits luuletuses „Hämariklased“:

Vaenlase mürgigaaside attack,
root roodu järele koopaist suitsetatud
tee ääres vaagub kopsu kõhides ... (Suits 1922: 102)

Peaaegu gastronoomilise kirjelduse sinepigaasi edasisest toimest on vahetult enne Nõukogude okupatsiooni algust andnud Tartu Ülikooli keemik Heinrich Arro: „... 20–24 tunni pärast kerkivad mürgistuspiirjoonele esimesed väikesed villikesed pärlite-rõngana. Villikesed aegajalt kasvades ühinevad keskkoha poole üheks suureks villiks (näit. kanamuna suurus). 3. päeval villide vedelik

muutub sültjaks. Umbes 4. päeval tekib villikeste ümber sinakas-punane värving, mis aegamööda muutub vasevärviliseks pruunistamiseks. See nn. pigmentteering alatasa tumeneb ja laieneb laiguliselt vigastuse ümbruskonnas ning on tunnusmärgiks raskekujulisele mürgitusele, milles on arenemas sekundaarne infektsioon, kuigi villikesed on alles terved. Algab kärbumis-(nekroos)nähtus, areneb turse ja kude tainastub. Tekkinud haavand näib 10–14 päeva järele täitsa surnuna. Pigmenteering on tüüpiline ipriidi toime tunnus.” (Arro 1940: 35–36)

Sinepigaasi sulamistemperatuur on kõrge, pluss 13,4 kraadi Celsiuse järgi, mistõttu ta levib gaasina vaid sooja ilmaga, ent veeldudes maapinda või imbunult riietesse võib püsida nädalaid. Sinepigaas olevat inimsöbralikum kui teised gaasid, väitsid tema kasutamise entusiastid, sest väiksemais koguseis võtab ta sõdurilt nägemisvõime vaid ajutiselt. Sinepigaas ei põhjusta ühemõttelist lämbumissurma nagu kloor, lisati juurde, vaid lihtsalt lõhub kopse ja takistab hingamisprotsessi. „See tähendab, et kui kellelgi kõri kinni nõõrida, siis iseenesest see veel ei tapa. Surrakse lihtsalt seetõttu, et ei suudeta enam hingata – ja sinepigaasi au ongi päästetud,” ilkus sedalaadi juttude üle Gertrud Woker (1932: 249). Ipriit imbus läbi sõdurirõiva ja saapataldade, mistõttu Esimese maailmasõja aegu ülikiirelt edenenud gaasitorbikute kasutuselevõtt ja tehnoloogiline täiustamine sinepigaasi vastu ei aidanud. „N. Vene andmetel tungib yperiit läbi suvipluuse riidest 1 min., villasest kuuest – 5-10 min., saapanahast – 20-40 min. jooksul.” (Gaasitaktika... 1939: 38) Sinepigaasi võibki pidada gaasi võiduks gaasimaski üle kogu maailmasõja väldanud võidujooksus. Sinepigaas nõudnuks üldist erirõivastust, mida polnud lihtne muretseda ja mis muutis sõduri tegevuse kohmakaks.

Esimene maailmasõda oli teatavasti ka suur hobusetapu-sõda. Tohtu hulk hobuseid, kes võitlusse kaasati, oli veel vana

sõjapidamisviisi pärand, mis uut tüüpi miini-, mürsu-, granaadi- ja gaasisõjas osutus absurdilähedaseks. Haavatud hobuste kisa oli kõige jubedam heli, mis lahingut saatis; hobuseid tapsid vaenlased, kuid hukkasid veelgi enam omad, sest haavatud loomad lasti maha kohapeal. „Ma ei ole kunagi kuulnud karjumas hobuseid ja mulle näib see võimatuna. Nagu oigaks kogu maailm, kogu piinatud maakera; see on metsik, õudne valu, mis sealt kajab.” (Remarque 1929: 43) Juba suhteliselt kerge vigastusega või natukene gaasi nuusutanud loom ei olnud sõjaväljal enam juhitav ja tuli kõrvaldada. Hobusekorjustest haisesid kõik sõjatandrid, kus neid oli rakendatud, ära koristada ja matta oli suuri kehi tülikas. Hobused olid sinepigaasi suhtes igati tundlikud, see imbus neisse ka kapjade kaudu; kasutusele võetud hobusemaskid, mis loomade suurt hapnikuvajadust ei rahuldanud, ja gaasisukad olid mõttetu asja veel üks mõtetumaks muutmise viise. Muuseas, sidepidajatena kasutati Esimeses maailmasõjas veel tuvisid, kuid „tuvidele torbikut valmistada on väga raske”, möönab Dietrich Buxhoevden (1928: 215). Õnneks olid tuvid piisavalt targad linnud, nii et tõusid pärast kastist lahtilaskmist võimalikult kiiresti üles gaasipilve kohale, kus mürk neile enam hädaohtlik ei olnud.

Major Hans Vanaveski võtab Esimese maailmasõja ipriidikogemuse kokku nõnda: „Yperiit surmab iga elava rakukese, millega ta kokku puutub. Tema mõju sarnaneb soolahappe põletamisele või tulehaavadele. Yperiit on väga püsiv aine; temaga mürgitatud raiooni on hädaohtlik minna mitme päeva, koguni nädalate pärast. Külmal ajal võib yperiit maapinnal alal hoiduda sula tulekuni, millal auramine uesti algab ning mürgitused ette võivad tulla. [---] Tungides riietesse ja jalanõudesse kantakse yperiit eluruumidesse, kus ta aurud kõik ruumisolijad ära võib mürgitada. [---] Kõigi teiste gaaside eest kaitseb gaasimask, yperiidi vastu kaitseks on tarvis peale maski veel eriline yperiidikindel kostüüm ja

kummisaapad, mis aga sõjaväe liikumise raskeks teeb.” (Vanaveski 1926: 21)

Tuglas ei anna oma novellis „Inimese vari” muidugi sinepigaasist haavata saanud sõduri täpset diagnostilist kirjeldust. Kui aga võtta eelduseks, et kolm teoses esinevat sõjameest on kõik mingil moel gaasisõja ohvrid – ja tekst lubab seda oletada –, siis langeb valik eeskätt sinepigaasile. Sinepigaas ei olnud kiire letaalse toimega, vaid pigem aegamisi kogu organismi üldkahjustav gaas. „Üldiselt süveneb haigestumus vähehaaval ja pikaldaselt ning omandab ähvardava kuju alles nädalate, isegi kuude jooksul.” (Muntsch 1939: 76) Just seetõttu võis sinepigaasist viga saanud sõdur tõsisemalt haigestuda alles rindelt naasmise käigus. Nahal meenutasid sinepigaasi jäljed põletusest kannatada saanud pinda, ainult et see pind kogu aeg laienes; põletikuline protsess oli ekspansiivne, haardes üha suuremat osa kehast. Nahapigment muutus tumedaks ja ka Tuglase novellis näeb Maret ainult sõdurite musti nägusid, „otseku oleks elanud neegrite riigis” (113). Vale-Jakobi kärbuvate kudedega surnukeha sünkjas värvikus („ta põlved roosatasid, reied rohetasid, ta keha oli sinikollane ja nägu must”) läheb hästi kokku sinepigaasi toime kirjeldustega. Sinepigaas ei õigustanud oma nime mitte üksnes lõhna, vaid ka mürgistatud pinna kollakasrohekasmustja veiklusega. Sisemiselt lagundas sinepigaas olemasolevaid kudesid ja sigitas ühtlasi uut liigliha, olles niisiis vähkitekita; rohked olid erinevate siseorganite verejooksud. Ipriidi ohvrit valdas vaimne tardumus. „Kollasest ristist haigestunud hauduvad süngelt oma mõtteid, osutamata enam saatusele vastupanu, langevad pea täielikku apaatiasse ja meenutavad väliselt pildilt pigem rasket nakkushaiget, kusjuures olukorra otsene eluohtlikkus ei paista kohe silma ...” (Muntsch 1939: 76–77) Vale-Jakobi verest nõretavad põlved võiksid aga olla maapinnast saabaste kaudu saadud sinepigaasimürgistuse tagajärg.

Igatahes ei tule Tuglase novelli kolm meest mitte „präänikute maalt, jalas püksid magusad“, nagu tuntud laulus, vaid mürgistatud saabaste ja sinelitega otse idarindelt. Kõige rohkem hukkus Esimeses maailmasõjas Saksa ja Vene soldateid, aga gaasitatute hulgalt oli Vene armee esikohal. See oli tingitud asjaolust, et Vene sõjavägi oli tehnilisteks uuendusteks teistest suurriikidest vähem valmis. Venelastel algul kasutusel olnud „suukorvid“ (*намордник*) kaitsesid ainult kloori vastu, ja sedagi osaliselt. Vene sõduril puudus ka arusaam gaasitorbikust kui oma vältimatust kehaosast – nii, nagu seda on iga sõduri jaoks püss. „Sõjaväel peab olema usaldus oma torbikusse,“ kirjutas Saaremaa mees Buxhoevden, „sõdur peab torbikut armastama ja teadma, et temata ta nüüdses sõjas kohe hävitatakse.“ (Buxhoevden 1928: 89) Seda armastust gaasitorbiku vastu ei suudetud Vene soldatile külge harjutada. Juhtus, et ta unustas oma torbiku maha nagu tühja pudeli või monteeris selle sisemuse ajaviiteks lahti ning viskas siis tarbetuks osutunud tükid kaevikupõhja. Soldateid võidi petta ka gaasi esiotsa meeldiva aroomiga, mida sõdurid liiga pikalt nuusutama jäid. Hea veel, kui see oli vaid pisargaas: „Selles pirniessentsi vänges lõhnas ei suuda me mürkgaasi kohe märgata. Vuh! Oleme nagu kompvektivabrikus.“ (Aldington 1965: 349) Üleüldse oli aga gaasisõja edukas tõrje vastunäidustatud Vene armee kehvale side- ja transpordisüsteemile, halvale varustatusele, sõdurite nõrgale gaasialasele väljaõppele.

Venemaa enda gaasirünnakud sakslaste vastu alates 1916. aasta oktoobrist jäid aga vähemasti Saksa allikate järgi täiesti viljatuks. Baranovitšõ all tühjendati sakslaste vastu tuulde kuni 5000 raudsilindrit kloori, ilma et ükski Saksa sõdur oleks hinge heitnud (Vene allikate järgi toonud rünnak sakslastele „suurt kahju“, ehkki täpsemaid andmeid ei esitata – Smoljaninov 2012: 95); Riia–Miiitavi (Jelgava) teel tulistati 26. jaanuaril 1917 välja 2000 fosgeenipommi, mis ei andnud taas mingit tulemust elavjõu kaotuses. Ka 1917. aasta

kevadel toime pandud Vene gaasirünnakud olevat vaid väheseid mehi haavanud, sest saksa gaasitorbikud kaitsnud nende vastu hästi (Hanslian 1927: 100–101, Buxhoevden 1928: 91).

Sinepigaasist ei ole saanud ajalooline mõiste. Teda tarvitati nii kahe maailmasõja vahel enamasti Aafrikas ja Aasias (hispaanlased Marokos, itaallased Liibüas ja Etioopias, venelased ja jaapanlased Hiinas) kui ka pärast Teist maailmasõda. 1980. aastail paistsid silma Iraagi sinepigaasirünnakud Iraani ja kurdide vastu. Natside sinepigaasivarud uputati pärast Teist maailmasõda suuresti Läänemerre, et aga vanad tõrred kipuvad lekkima, siis võib meie kodumere kaldailt aeg-ajalt leida merevaigukarva pehmeid klompe, mis kätte võttes söövitavad nahka.

Ilmasõjakirjandus ja gaas

Mälestustes Esimesest maailmasõjast ei mängi selle sõja üks peategelasi – gaas – vististi üleliia väljapaistvat rolli. See on ka mõistetav. Gaasisõda, olgu siis ründajate või kaitsjate poolt nähtuna, ei võimalda kirjeldada mingeid üllaid võitlusmomente, ei ennastohverdava vapruste ilminguid ega kangelaslikku vastupanu. Gaasist vigastada saanud mehed ei kippunud ise oma kannatustest kõnelda. Aeglaselt kaevikute kohale roomav valkjast või rohekas pilv, või lihtsalt sõjaliinil ootamatu lõhnaaisting (puuvili, juurvili, teravad kastmed) tekitas sõdureis peamiselt vaid tohutut hirmu. „Chrisfield tundis kummalist imalavõitu lõhna, mis ajas ta sõõrmed kibeleva. „Gaas,“ mõtles ta paanikasse sattudes ja pani käe maskile, mis rippus ta kaelas. Kuid ta ei tahtnud olla esimene, kes selle pähe tõmbab. Käsku ei järgnenud. Ta marssis edasi, kirudes seersanti ja leitnanti. Aga nii võib see ju nad tappa. Ta kujutas ette, kuidas kogu rügement langeb äkki gaasist tabatuna teele. „Kas tunned mingit lõhna, Andy?“ sosistas ta ettevaatlikult. „Ma haistan mingit kombinatsiooni surnud

hobustest ja tuberoosidest ja banaaniõlist ja jäätisest, mida me kolledžis sõime, ja surnud rottidest pööningul, aga mida kuradit sellest praegu ikka on?” sõnas Andrews itsitades.” (Dos Passos 1997: 149)

„Kus midagi lõhnab, seal lõpeb enamikul igasugune vahvus,” väitis keemiasõja isa Fritz Haber vihjega lõhnaaistingute hämarale sügavusele (Gaasisõda... 1926: 3). Haber oli veendunud, et lahingu kaotab see, kelle psüühiline vastupanuvõime esimesena raugneb, ning just vastase psühholoogilises mõjutamises nägi ta ründe- gaaside uudset potentsiaali. Lakkamatu kahurituli mitte ainult ei tapa, vaid lööb inimesed ka psüühiliselt rööpast välja, möönis ta vihjega sellele, mida kutsuti mürsušokiks⁸, kuid ärritaja ühetaolisus tuimestab siiski viimaks sõduri meeled. Gaasi kasutamine võimaldab seevastu mängida nägemis-, lõhna- ja maitseaistingute tuhande varjundiga, mis tekitab rahutuid kujutelmi selle ettearvamatust toimest ja nõrgestab sõduri võitlustahet (Haber 1924: 36–37; ettekanne „Die Chemie im Kriege” aastast 1920).

Sõdurite esmased reaktsioonid olid gaasipilve eest ära joosta või end vastu kaevikupõhja suruda, mis olid ühtlasi halvimal võimalikul kaitseviisil. Sest gaasi eest ära joosta tähendas tegelikult gaasipilvega kaasa joosta, joosta selle sees, ja see oli saatuslik lahendus isegi siis, kui sõduril oli näo ees ta parim abimees gaasimask: algelises gaasimaskis joosta oli seesama, mis õhupuudusse jääda;

⁸ Vt head diagnostilist kirjeldust Richard Aldingtonil: „Muudatus temas oli puhtpsühholoogiline ning see ilmutas ennast kahel viisil. Temas tekkis hirmukompleks, kartusetunne, mida varem kunagi ei esinenud; tuli pingutada kogu jõudu, et mitte võpatada suurtükimürsu või mõne teise plahvatuse puhul. Kuid imelikul kombel ei kartnud ta peaaegu üldse surmatoovat kuulipildujatuld ning püssituld ei märganud ta absoluutselt.” (Aldington 1965: 376) Aastail 1914–1918 võeti sõjaväehaigla närvisüsteemi rike- tega arvele üle 600 000 Saksa sõduri (Kaufmann 1999: 125). Eesti sõdurite isiklikud ürikud muide erilist mürsušokki ei peegeldavat (vt Eglit 2012: 228–229).

varem või hiljem tõmbas lämbuv sõdur maski peast ja ahmis end hingepõhjani mürki täis. Niisamuti kiirendasid oma lõppu kaeviku-põhja viskunud, sest sealt haihtus gaas kõige aeglasemalt; see tegi väljapääsmatuks ka haavatute olukorra. Ratsionaalne õpetus nägi ette gaasimaski pähe panna ja kaevikusse seisma jääda, aga see nõudis karastunud närve. Pealegi oldi nõnda heaks märklauaks vastasele, kes gaasipilve taga pealetungile hiilis. Fotod sadade kaupa otsekui õudusunenäku suikunud gaasitatud sõdureist mõjusid mehise sõjapaatose mõnitusena isegi veel enam kui mürskudest ja miinidest purustatud kehad.

Just Esimese maailmasõja ajal toimus kirjanduses suur pööre sõja kui olemisvormi madaldatud mõtestamise suunas. Saksa keeles käibele tulnud mõiste *Materialschlacht* ('materiaallahing') tähistas seda, et kahel pool rinnet paisati lahingusse tohutu mass surnud materiat (metall, lõhkeaine, gaas), mille kokkupõrkes laibastati ja lõmastati valikuta teisejärguliseks muutunud orgaanilist elu (inimesed, hobused, kogu looduslik keskkond). Sõdur ei võidelnud sõduri ega väeosa väeasaga; kümnete kilomeetrite pikkuselt maasse uuristatud kaevikulabürintides konutasid mõlema sõdiva poole mehed, kellest igas nõndanimetatud lahingus (kahurite turmtules, gaasilaines) statistiliselt suur osa lihtsalt puruks kisti või mürgitati. Positsioonisõjas ei olnud võimalik võidelda oma elu eest või lõppeks ka kellegi teise vastu, toimus pigem inimfaktori järkjärguline tehniline elimineerimine mõlemal pool rinnet. Füüsiline passiivsus viis sõdurite psühholoogilise murdumiseni; tegevusetuse ja tapmise võrdeline kasv tekitas loogilist õudu. Esimesest maailmasõjast ajendatud sõjakirjandus on kokkuvõttes teravam, peenem ja psühholoogilisem kui veelgi ohvriterikkama Teise maailmasõja aineiline kirjandus; selle sõjavastane paatos üldjuhul tõhusam. Muidugi, mõnes mõttes oligi Esimene maailmasõda mitmete (ka kirjanduslikult) juhtivate lääneriikide jaoks palju suurem ja šokeerivam sündmus; näiteks

Inglismaalt, Prantsusmaalt ja Itaalialt nõudis Esimene maailmasõda tunduvalt rohkem ohvreid kui Teine maailmasõda. Kuid Esimese maailmasõja ainelise kirjanduse erilisus tuleneb kindlasti ka materia ja psüühika erakordselt pingestatud vahekorrast selle sõja eesliinil.

Esimese maailmasõja ilukirjanduslikke kajastusi hakkas ilmuma juba sõja enese kestes. Näib siiski, et gaasisõja kujutamiseni jõuti sammhaaval. Henri Barbusse'i „Tuli. Ühe pooljao päevik“ (*Le feu. Journal d'une escouade*, 1916; eesti k 1937) avaldati Esimese maailmasõja haripunktil, põhines vasakpoolse autori oma rindeelamustel, saavutas tohutu menu, sai Goncourt'i auhinna ning tõlgiti kümnetesse keeltesse. See on „neetud kaevikusõjale“ pühendatud vaoshoitud hümn, mille üllatusväärtust võimendas lahtirebimine Esimesele ilmasõjale nii tunnuslikust rahvuslikust eneseupitamisest ja vaenust ning keskendumine sõja armutule argipäevale. Gaasisõda teoses siiski kõneks ei tule. Goncourt'i auhinna sai oma sõjajuttude eest ka Georges Duhamel, kes avaldas need kogudes „Märtrite elu“ (*Vie des martyrs*, 1917) ja „Tsiivilisatsioon“ (*Civilisation*, 1918; eesti k mõlemad 1937). Duhamel teenis sõjas arstina ning kirjutas oma kogemusest lähtudes haiglalugusid, mis pakuvad igat sorti sõjavigastuste entsüklopeediat, mähituna inimsuhete võrgustikku. Gaasikahjustusi kohtab siiski harva. Järgnev kirjeldus viib tagasi 1916. aastasse Verduni all, kus peeti maha maailmasõja suurim lahing. „Sel õhtul toodi meile üks haavatu, kelle keha oli kaetud mitmesuguste haavadega, mida „gaasimürsud“ olid tekitanud. Tema silmad olid täiesti peidus paistetunud laugude taga. Tema riided olid nii tugevasti mürgiga immutatud, et me kõik hakkasime köhima ja pisaraid valama; saali jäi kauaks terav küüslaugu ja inglise kompekkide [= puuviljatropsi] hais.“ (Duhamel 1937: 86) Et sõjagaasi tarvitati tihti peale erinevate segudena, siis on raske öelda, millisest mürgist käib jutt; võib-olla mitmest korraga. Igatahes ühendab

Duhameli aisting endas nii meeldivat kui ka ebaseeldivat lõhna, mis vastas sõjagaaside tüpoloogia raamtunnustele: oli neid ju olemas nii lillelõhnalisi kui ka mädamaitselisi ning kõige salakavalamatel juhtudel lausa lõhnatuid. Pisargaas võis levitada ananassi või pirni, fosgeen värskest niidetud heina lõhna (Aldington 1965: 348, 358). Just siin tuli ilmsiks mäng gaasi ohtliku salapäraga, mida nii meeletult jumaldas gaasisõja isa Fritz Haber. 1919. aastal ilmunud Roland Dorgelèsi „Puuristides“ (*Les croix de bois*, eesti k 1932) tuleb lõhnaaistinguil põhinev psühholoogiline gaasiallergia hästi esile: „Bouffieux lõmitas nurgas ega tahtnud gaasimaskist lahkuda; teda kohutas vähim püssirohusuitsu pilveke, mille tuul me poole kallutas. Juba tund aega oli ta pobisenud: „Õunahais ... Sinepihais ... Kүүs-lauguhais ...“ ja iga kord pani ta kartlikult oma torbiku pähe.“ (Dorgelès 1939: 290–291)

Saksa ruumis oli esimeseks ilmasõja-aineliseks menukiks Walter Flexi autobiograafiliste sugemetega jutustus „Rändur kahe maailma vahel. Sõjaelamus“ (*Der Wanderer zwischen beiden Welten. Ein Kriegerlebnis*, 1917), homoerootilis-natsionaalselt varjundatud sentimentaal-vägivaldne egotrip, mida trükiti miljonites eksemplarides, populaarsuselt võrreldav Ernst Jünger, Ludwig Renn ja Erich Maria Remarque'i veidi hilisemate ning kunstiliselt kõrgemal tasemel romaanidega. Flex hukkus 16. oktoobril 1917 Saaremaal ja maeti esmalt Põide kalmistule, aastal 1940 aga sängitati ta säilmed ümber Königsbergi (vt Kaulitz-Niedeck 1926, Salumäe 1997). Sõjateemat viljeles ta juba enne Esimest maailmasõda, nii näiteks ka eesti keelde tõlgitud jutukogus „Wallensteini pale“, mis manab esile pildikesi Kolmekümneaastasest sõjast (Flex 1929).

Esimeseks tähtsaks ilmasõjaromaaniks osutus Ernst Jünger esikraamat „Terastormides. Rünna-krühmajuhi päevaraamatust“ (*In Stahlgewittern. Aus dem Tagebuch eines Stoßtruppführers*, 1920), mille aluseks olid noore autori sõjaaegsed ülestähendused. Jünger andis

end 19-aastaselt vabatahtlikuna üles kohe sõja esimesel päeval, 1. augustil 1914, sai lahinguis seitse korda haavata ja teenis välja Preisimaa kõrgeima sõjaväelise autasu. Tema käsitus oli sõda inimese paratamatu loomupärane olemisvorm, inimkonda ühendav tegevus, autentsete elamuste allikas ja õieti ka inimeseks saamise tee. „Terastormides“, nagu selgitab Ülo Matjus, „jälgitakse sõjapidamist ürgloomuliku asjana, moraali lugemata, lahingupildes elades ja oma vaprust üle uhkust tundes“ (Matjus 2003: 386).

Noor Jünger, ilmasõjas õnnekombel ellu jäänud saatuse pailaps, kes elas ligi 103-aastaseks, serveerib oma sõjaaegset ühiselu gaasiga nagu rutiini: nii nagu võib auto alla jääda või trepist alla kukkuda, nii võib ka gaasimürgituse saada. Mitte ainult esikteos, vaid kogu ta looming taotleb sisendust, et julge mehe hõlma surm ei hakka. Selles mõttes järgib see sõjamehehoiaku klassikalist mustrit. Toodagu vaid katkend gaasisõja argipäevast 1916. aasta Põhja-Prantsusmaal, kus mainitakse kloori ja fosgeeni. Kirjeldust lugedes tasub meeles pidada, et ühtki gaasirünnakut ei sooritatud ükspäinis gaasiga. Selle ees ja taga käisid kahurituli, kuulipildujavalangud ning granaatide lõputu lend. Seega oli kõik veel palju keerulisem.

„Tagasiteel kaevikusse astusin oma varjendisse, et seal pool tunnikest puhata. Asjata küll, neil päevil ei pidanud mulle häirimatut und antama. Vaevalt sain ma saapad jalast, kui kuulsin meie kahurväge metsaservalt tähelepanuväärse elavusega tulistavat. Samas ilmus punkriavausse mu tentsik Paulicke ja hüüdis alla: „Gaasirünnak!“ Kiskusin gaasimaski välja, kargasin saapaisse, kinnitasin rihma, jooksin õue ja nägin seal, kuidas Monchy kohal lasus tiheda valkja laamana hiiglaslik gaasipilv, mis nõrgast tuulest aetuna keeras orus paikneva punkti 124 suunas. Et minu rühm oli eesliinil positsioonid enamjaolt sisse võtnud ja rünnak paistis tõenäoline, siis polnud vaja pikalt mõelda. Hüppasin üle teise positsiooni kaitsetõkke, jooksin ette ja olin varsti keset gaasipilve. Kirbe

kloorilõhn andis teada, et siin polnud tegu mitte kunstliku uduga, nagu ma alguses olin arvanud, vaid tõepoolest kange sõjagaasiga. Panin niisiis maski pähe, kiskusin ta aga kohe jälle maha, sest olin nii kiiresti jooksnud, et riistapuu ei suutnud mulle piisavalt õhku anda; ühtlasi olid silmaklaasid kohe uduseks tõmbunud ja täiesti läbipaistmatud. See kõik polnud just kooskõlas sellega, mida ma ise „Gaasirünnakuõppes“ korduvalt olin läbi võtnud. Et tundsin rinnas torkeid, siis püüdsin pilve läbida vähemasti nii kiiresti kui võimalik. [---] Ühes aedade varjendis nägin istuvat oma kompaniikaaslast Sieversit ja Vogelit; nad olid süüdanud hubiseva lõkke ja kumardusid puhastava leegi kohale, et kloori mõjust vabaneda. Pakkusin neile selles toimingus seltsi niikaua, kuni tuld jätkus, ja läksin seejärel 6. jooksukraavi kaudu eesliini poole. Kõndides jäi mulle silma väikesi kloorist tapetud loomi, keda kaevikupõhjas rikkalikult leidsid, seejuures mõtlesin ise: „Kohe hakkab tõkkesõjaga uuesti peale, ja kui sa niimoodi edasi jõlgud, siis istud siin kaitsetult nagu hiir lõksus.“ Sellest hoolimata andsin järele oma parandamatule flegmale. [---] Järgmisel hommikul külas võisime imetleda gaasist jäänud jälgi. Suur osa taimedest oli närbunud, ümberringi vedeles surnud tigused ja mutte ning Monchysse paigutatud käskjalgade hobuseil jooksis suust ja silmist vett. Igale poole laiali pillatud kuulid ja granaadikillud olid härmast rohelistest paatinast. [---] Järgmise öö veetsime jälle mäekaevanduses; õhtul sain teate, et kohvi peaks pakutama kell 4.15, sest ühe inglise ülejoosiku sõnul algavat kell viis rünnak. Tõepoolest, vaevast olid tagasipöörduvad kohvitoojad meid hommikul unest üles ajanud, kui kõlas meile juba tuttav hüüd „Gaasirünnak!“ Välja minnes tundus õhus imalat lõhna; nagu hiljem kuulsime, peeti meid seekord meeles fosgeeniga.“ (Jünger 1994: 81–83, 86)

Niisama andunud asjalikkusega suhtub Jünger sõtta edaspidigi. Selles kõiges on vitaalsuse suurt võlu. Ometi ei ole alati selge, kas

Jüngerl maalllav pilt järgib rohkem heroillluse nappi poeetikal või kajastab pigem sõjategevuses järk-järgult tuimuvat emotsionaalset taju. Loomulik pühendumine sõja vastupandamatule reaalsusele on võimalik vaid eeldusel, et väljaspool sõda ei ole midagi olulist, millest ilma jääda. Kriitilise distantsi teke on välistatud, sõda määrabki olemise piirid ja neil piires tuleb väärilvalt käituda.

Saksa keeles on olemas eraldi mõiste – *Weltkriegsdichtung*, 'ilmasõjakirjandus', mis hõlmab nii Esimesest kui ka Teisest maailmasõjast kirjapandut (Wilpert 2001: 900–902). Alustrajavam oli kirjanduses Esimene maailmasõda. Aastal 1921 ilmus John Roderigo Dos Passose „Kolm sõdurit“ (*Three Soldiers*), aastail 1921–1923 Jaroslav Hašeki „Vahva sõduri Švejki seiklused ilmasõja kestel“ (*Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*; eesti k 1928, pealkirjaga „Vahva sõduri Švejki juhtumised maailmasõja päevil“ 1960), mis muidugi on klass omaette. Ilmasõjakirjanduse üheksas laine tõusis aga siiski alles aastakümme pärast Esimese maailmasõja lõppu. Selles laines jõudis suure hulga poolfabrikaatkirjanduse kõrval lugejani ka palju moodsat klassikat, muuhulgas Arnold Zweigi „Võitlus seersant Griša pärast“ (*Der Streit um den Sergeanten Grischa*, 1927; eesti k 1965), Ludwig Renni „Sõda“ (*Krieg*, 1928; eesti k 1937), Ernest Hemingway „Jumalaga, relvad!“ (*A Farewell to Arms*, 1929; eesti k 1937, pealkirjaga „Hüvasti, relvad!“ 1983), Richard Aldingtoni „Kangelassurm“ (*Death of a Hero*, 1929; eesti k 1965), Louis-Ferdinand Céline'i „Reis öö lõppu“ (*Voyage au bout de la nuit*, 1932; eesti k 2010) jm. Kõik rekordid löi aga Erich Maria Remarque'i „Läänerindel muutusetal“ (*Im Westen nichts Neues*, 1929, eesti k juba samal aastal, uustõlge 1983), mida peetakse kõigi aegade kõige loetumaks romaaniks. Järgmisel aastal tehti Hollywoodis romaani põhjal enam-vähem sama edukas sõjafilm (režissöör Lewis Milestone). Nagu mitmed ta kolleegid, nii oli ka Remarque Esimese maailmasõja vabatahtlik, kes jutustas oma elamustest karmis napolis stiilis. Kuid erinevalt Ernst Jüngerist laseb

ta oma sõjakirjelduse tagant aimata hoopis avaramat, ilusamat ja õiglasemat maailma, mille taustal sõda osutub inimeksistentsi vägi-valdselt kitsendavaks ja moonutavaks olukorraks. Erinevat ainesse suhtumist näitab juba see, et Remarque'il – nagu paljudel teistel – kulus sõjatrauma seedimiseks kümmeaastat. Alles selle aja väl- tel suutis omaelulooline tekst valguda kunstiliselt pädevasse vormi.

Ka Remarque'i romaanis on gaasisõda meeldejäävaks motii- viks kuni selleni välja, et minajutustaja saab viimases peatükis kaks nädalat puhkust kerge gaasimürgistuse tõttu. See osutub ühtlasi mõttepausiks, mis äratavalt temast elujanu ja vere hääle, kuid erine- valt Jüngerist ei kisu need noort meest taas lahingusse, vaid üksnes tagasi koju, sõjast eemale. Väljumine sõjarutiinist saab talle saatusli- kuks, sest rindele tagasi minnes langeb ta kohe, langeb umbes samal ajal, kui kiirkäskjalg Adolf Hitler saab ipriidimürgistuse – oktoobris 1918, vahetult enne vaheerahu. Remarque'il korduvad mõned gaasi- lahingule iseloomulikud olukorrad, mida kirjeldas juba Jünger, kuid viimase jahedat andumust asendab Remarque'il märksa ekspres- siivsem tajumudel, mille taustaks on pidev surmahirm. Psühho- loogid on aastakümneid vaieldanud selle üle, kas sõjamälestuste kaks tugevat emotsiooni, tapmislõbu ja surmahirm on omavahel kuidagi seotud; kas nad on teineteist välistavad, asendavad või tingivad afektid; lõppkokkuvõttes näib, et vaieldamatu konstant on mood- sas lahingus siiski pigem hirm, mida tunnevad mingil moel kõik (vt Jones 2006: 229–246). Gaasihirm liitub ilmasõjakirjanduses tihtilugu gaasimaskihirmuga: väljaspool maski varitseb mehi mürk, maski all aga lämbumine. Füüsiline tegevus ja erutus kiirendavad südame tööd, hapnikust tuleb torbikus kähku puudu. Roland Dorgelès: „... ähmaseks muutuv mask [varjas] kõike; lämbusin oma topise all, mu kopsud põlesid, meelegahtadel tundsin higi kiusavat kōdi.” (Dorgelès 1939: 273–274) Mälestuste järgi ei saanud sellest õhust, mida torbikus hingati, tegelikult elada; võis vaid kuidagimoodi elus

püside mõtetegevust ja emotsioone välja lülitades (Winter 1978: 124). Kui seda ei suudetud, hakati kohe lämbuma. Valik tuli niisiis teha otsekui kahe surma vahel ja sugugi mitte alati ei eelistatud surma minna maskis; instinkt tegutses pigem vastassuunas.

Remarque'i kirjeldus säärasest seisundist on märksa dramaatilisem kui Jünger'i oma – ja võib-olla et kokkuvõttes ka ehtsam: „... samal silmapilgul ulatub tema hääl minu kõrvu: „gaas – gaas – gaaaas, edasi ütelda –!“ Rebin välja oma gaasikapsli ... Vähe eemal lamab keegi. Mõtlen ainult üht: see seal peab teadma: „gaas, gaaaas –!“ [---] Gaasigranaatide tumedad paugud segunevad lõhkemiste mürtsudesse. Lõhkemiste vahele kuulduv kellalöömist, gongi; metalline hüüd teatab igasse kaarde – gaas, gaas, gaas – [---] Need esimesed minutid maskiga on otsustavad elu ja surma kohta: on ta küllalt tihe? Tean kohutavaid pilte laatsaretist: gaasihaiged, kes päevadepikkustes piinades oksendavad välja oma kõrbenud kopsutükke. Hingan ettevaatlikult. Nüüd heidab gaas maa ligi ja tungib kõigisse sügavustesse. Nagu pehme, lai millimallikas laskub ta meie augu kohale ja aeleb alla. Tõukan Katile külge: kas ei oleks parem ronida välja ja lamada üleval kui siin, kuhu kogub kõige rohkem gaasi. Kuid meie ei saa seda teostada; algab uus tulirahe. [---] Minu pea kohiseb ja põrub gaasimaskis, ta on lõhkemisel. Kopsud on väsinud ühest ja samast soojast ja tarvitatud õhust, sooned paisuvad meelegahtadel, lämbumine on ligidal. [---] Ootan veel mõne sekundi, tuul on kannud laiali gaasi, õhk on puhas – rebin korises omaagi peast maski ja kukun maha. Õhk voolab nagu külm vesi kopsudesse, silmad tungivad koobastest, mingi laine veereb üle pea ning mu ees lööb pimedaks.” (Remarque 1929: 46–48)

Gaasisõja kurb dilemma – kas valida maskita või maskiga lämbumine – tingis viivitusi maskide pähepaneku või kiirustamisi nende äravõtuga, millest võis surmavaks annuseks juba piisata. Eriti palju oli seda sorti ohvreid värskelt rindele jõudnud vägilaste seas.

„Ühe vana mehe kohta langeb viis kuni kümme nekrutit. Ootamatu gaasirünnak tapab neid hulgana. Nad ei aimanud, mis neid ootas. Leiame neid terve peidikutäie siniste peade ja mustade huultega. Ühes trehtris on nad eemaldanud liiga vara maskid; nad ei teadnud, et gaas jääb aukudesse peatuma kauemini; nähes teisi üleval maskideta, vabastasid nad oma pead ja neelasid küllaldaselt gaasi, et põletada kopsud. Nende seisukord on lootusetu, nad lõpevad verejooksude ja lämmatushoogude kätte.” (Remarque 1929: 86–87)

Eestlaste gaasikogemus

Järgnev ei toetu eesti ilu- ja mälu kirjanduse süstemaatilisele läbilappamisele, vaid pakub lugemisel meeldejäänud näiteid, mida igaüks võib täiendada. Esimese maailmasõja ajal mobiliseeriti Eestist Vene sõjaväeteenistusse kokku umbes 80 000 meest, kellele lisandus mõnikümme tuhat eestlast väljastpoolt Eesti ala; neist kokku umbkaudu 100 000 sõdalasest hukkus või jäi teadmata kadunuks rohkem kui 10 000 (Tannberg 2015b: 20). Seda hulka arvestades oli eestlaste seas küll ja küll neid, kes kas või lihtsal moel, näiteks kirjades kodustele, võisid paberile talletada oma maailmasõja- ja seejuures ka gaasikogemust. Tõnu Tannbergi sõnul on Esimene maailmasõda jäänud Eestis siiani pigem „unustatud sõjaks”, sest Vabadussõda kui iseseisvuse võtmesündmus kustutas suures osas sellele eelnenud ilmasõja seigad (Tannberg 2014: 6). Lisapõhjus ilmasõja teatavale varjusurma vajumisele võiks olla ka see, et kui välja arvata sakslaste mõned väiksemad õhuofensiivid 1915. aastal (rünnakud Paldiskile ja Kuressaarele) ning saarte vallutamine 1917. aasta sügisel, siis otsene sõjategevus Eesti pinnale ei kandunud. Trüki valgust oli kuni viimase ajani näinud suhteliselt vähe mälestusi, kirju ja päevikuid, kuid nüüd on selles tehtud olulisi edusamme. Hiljuti ilmunud mahukas Esimese maailmasõja võitlejate

isiklike ürikute kogus võib täheldada ka eestlaste gaasikogemuse kajastumist (Tannberg 2015a: 256, 556–558). Seda sorti allikatega põhjalikult tutvunud Liisi Esse teatel olevat gaasist eesti sõdurite kirjades ja ülestähendustes Esimesest maailmasõjast ka mujal aeg-ajalt juttu (Esse 2015).

Mil määral jäädvustas gaasi kasutamist sõjaaegne Eesti ajakirjandus, on veel läbiuurimata ala. Pealiskaudsel lehitsemisel võib igatahes jääda mulje, et sõjateated kui eriti rangele kontrollile allutatud ning pahatihti lugejat mitte informeeriv, vaid pigem desinformeeriv tekstilade gaasisõja täpsemat käiku ei valgusta. Vähe lootust on leida näiteks sõjasündmuste kroonikast märget ipriidi kasutuselevõtu kohta ründegaasina 1917. aasta suvel; Eesti pressis mõistetav esmahuvi on võimusuuhete ja riikluse areng kääriva Venemaa pinnal (vt nt Kolmanda... 1917: 2). Ent just tol ajal on täheldatud ka üldisemat rahvusvahelist infosulgu gaasisõja käsitlemisel; uue põlvkonna mürkgaase välditi mainimast kas või juba seetõttu, et mitte ära hirmutada äsja sõtta sekkunud ameeriklasi (Heller 1984: 35). Soov hoiduda tekitamast paanikat oli ilmselt peamine põhjus gaasisõja piiratud arutelul. Põhilised tendentsid olid avalikkusele muidugi teada, nii näiteks gaasisõja algus 1915. aasta kevadel, millest pajatas Anton Jürgenstein: „Suuremad järelväe võitlused arenevad nüüd Ljublini kubermangus Visla ja Weprshi [Wieprz] jõe vahel. Sakslased tarvitavad, et meie vägede visadust murda, siin rohkesti ka kihvtiseid gaasisid. See on uus metsik sõjapidamise viis, hulkade kihvtitamine, mis rahvusvahelistes sõjapidamise seadustes kõvasti keelatud on, aga Saksamaa ei ole selles sõjas mingit määrust silmas pidanud. Nii on ta ka uue abinõu tarvitusele võtnud. Suurtes metalltsilindrites tuuakse kihvtised gaasid väerinna ja kui tuul vaenlase kaevikute poole puhub, siis lastakse need gaasid välja, tuul kannab nad vastase seisukohtadele, kus nad kõik elavad hinged lämmatavad. Esiotsa ei mõistetud nendele gaasidele

ei meie ega Prantsuse väerinnal midagi kaitset vastu leida. Varsti õpiti neid aga tundma ja valmistati soldatitele näomasked, mille läbi gaaside kihvt kahjutaks tehti. Et sakslased kõigist protestidest hoolimata seda kihvtitamist ei jätnud, siis olid vastased viimaks sunnitud, ka omalt poolt gaaside valmistamist ette võtma. Vähe-malt on see 1915. a. sügisel otsuseks tehtud.” (Jürgenstein 1915: 126–127)

Richard Roht oli üks neid eesti kirjanikke, kes sai sõjategevust vahetult kaeda. Aastal 1914 saadeti ta Kroonlinna ohvitseride kur-sustele ning kaks aastat ja kümme kuud, nagu ta ise kirjutab, märtsist 1915 kuni detsembrini 1917 kandis ta Vene armee lipniku paguneid (Roht 1928: 351). Ehkki lipnik oli ohvitseri madalaim auaste, kandis Roht neid paguneid ka vähemasti mälestustes teatava seisusliku uhkusega, mille eest eesti kirjanduskriitika talle muidugi nina pihta andis. Vabadussõjas teenis Roht staabiohvitserina. Tema sõjamehe-saatus teeb huvitavaks see, et aastail 1916–1917 viibis ta lõunas Rumeenia rindel, Krimmis ja Bessaraabias (tänapäeval Moldova ja Ukraina alal), andes oma mälestustes ka mõned meie parimad kirjeldused sealsetest paikadest, näiteks Odessast. Roht avaldas kolm köidet sõjamälestusi, mida hiljem pole kahjuks uuesti trükitud. Kõigepealt ilmus „Sõjasõit” (1928), ülevaade lõunarindel 1916–1917 viibitud ajast, mis pakub ekspressiivse kokkuvõtte Esimesele maailmasõjale nii iseloomulikust kaevikusõjast (Roht 1928: 179–188). „Tsaari ohvitseris” (1935) alustab Roht jutustust 1914. aastast ja viib selle kuni oma 1916. aasta Bessaraabia lähetuseni. Sõjamälestuste viimane osa „Kahuriliha” (1936) räägib 1916. aasta suvest Ukrainas, Odessas ja Bessaraabias enne rindele minekut; raamatu teise poole moodustavad sõjamälestustel põhinevad novellid. Just sellest teo-sest leiame ka kergeid gaasisõja heiaastusi, kuid mitte pealtnägija, vaid pigem kaugelviibija, et mitte öelda – igavleva-logeleva Vene ohvitseri unistuslikust perspektiivist paberile panduna: „Ei, kas

tõesti kuskil on sõda, kuskil surevad inimesed ja nende hirmsad haavad on avalil sama päikese all?! Kuskil vihisevad granaadid ja paiskavad üles saastapilvi, kuskil levib puretud, inetuks luustikuks muudetud maapinda mööda jõe mürgine gaas?! Ei, kas tõesti?! Ja kisendatakse metsikus vihas, talumatus valus, hirmsas ahastuses?! Neetakse, hüütakse appi, palutakse, haaratakse sõrmedega maast, otsides viimset tuge õuduse- ja piinakrampides?! Ei, kas tõesti?!” (Roht 1936: 31, peatükk „Ukraina”) Jutustus „Tapamasinas” on lugu sellest, kuidas väejooksikust Theodor Frobeliusest saab lõppeks sõjakangelane; siingi meenutatakse keemiarelva: „Ja imelik ... Kevadiste auravate niitude ja sulisevate ojakeste aroomis tundub midagi ... midagi imarat ja võõrast. Mis see on? On see kujutus, kui tundub, et nii lõhnab inimliha ja -veri? Võib olla, on see vaid püssirohu ja surmavate gaaside lõhn, mis valgunud orgudesse lugemata pommidest ja granaatidest?” (Roht 1936: 161)

See kõik jätab mulje, et Rohul endal vahetut kokkupuudet gaasidega rindel ei olnud. Tema eesliinil viibitud aeg osutuski küllalt lühikeseks, arvatavasti kestis see umbes ühe kuu 1917. aasta algul, mis põhjendab ka sellele pühendatud ridade nappuse. Kuid neil mõnel leheküljel toob Roht ometi korraks ettevaatlikult esile midagi olulist, nimelt selle, et sõda tekitas temas eeskätt hirmu. „Sõda ... öeldi. Ja ma vihkan sõda kõige rohkem seepärast ning kardan ka – kui soovitakse teada, et ma „arg” olen – seepärast, et sõda teeb inimese loomaks, riisub talt nii sisemised kui ka välised inimeslikud omadused, rüvetab, vägistab ja käristab ta hinge, kuid muudab ta ka väliselt alaväärtuslikuks paariaks. [---] ... kindlasti on mind ilma sõjast elusalt tagasi toonud mu sõjavihkamise instinkt, et ma igasuguste abinõudega katsusin kõrvale hoiduda oma surmast. Kui seda arguseks nimetatakse, siis olgu pääle – surma Vene riigi, ta tõmbi keisri ja Rasputini eest ei pidanud ma auks.” (Roht 1928: 181, 184) Suhtumine on risti vastupidine sellele, mida esindas oma teostega

Ernst Jünger, ning see on eesti kirjandusele üldisemalt omane: eesti kirjandus ei ole sõjas kui sellises pea kunagi näinud mingit kõrgemat „ideed“, sõda tähendab enamasti vaid alama reaalsuse pealetungi (vt Undusk 2000). Selles mõttes on heal tasemel eesti sõjakirjandus kui mitte just üdini, siis vähemasti valdavalt „moodne“ – jättes kõrvale mõne omapärase näite, nagu August Gailiti „Isade maa“ (1935), kus heroiline paatos luuakse kohkumatu poolparoodilise esitusviisiga, veidi otsekui Louis-Ferdinand Céline'i „Reisis öö lõppu“ (1932). Aga selles viimaseski pihib peategelane lausa Richard Rohu kombel: „Mina polnud kah mingi eriline tarkpea, aga ma olin küll nüüd juba piisavalt praktiliseks muutunud, et elu lõpuni argpüks olla, üdini! Ilmselt just selle suure otsuse pärast paistsin ma väga rahuliku inimesena.“ (Céline 2010: 40)

Richard Rohu õepoeg Valev Uibopuu, hilisem juhtiv eesti prosaist Rootsis, kes oma onuga 1930. aastate algul tihedalt suhtles, on kirjutanud, et „Roht ei teinud mingit saladust sellest, et ta iseloomu kuulus hüpertroofiline surmahirm, mida ütles vahel tundvat nii, et ihukarvad pidid püsti tõusma.“ (Uibopuu 1987: 138) Kas see hirm oli pärit Esimesest maailmasõjast või juba varasem nähtus, ei oska öelda. Aga pole kahtlust, et ilmasõjas õppis Roht oma hirmu ulatust vähemalt täies mahus tundma. Lugejale annab ta sellest vaid harvu, aga kõnekaid vihjeid, mis ärgitavad oletust, et paljustki – ja võib-olla mõnest kõige hirmsamast asjast – tema sõjamälestused vaikivad. Mingil moel võis sellesse mahavaikitud ossa jääda ka gaasikogemus.

Tähelepanuväärne, et ka mõne teise eestlase gaasikogemuse kilud seostuvad Esimese maailmasõja lõunapoolse rindeosaga. Rohust aasta noorem Heinrich Laretei, hilisem diplomaat, astus 1913 Vene armeesse vabatahtlikult, sai nagu Rohtki 1914. aastal lipnikuks ning tõusis ilmasõjas suurtükiväelasena leitnandi auastmeni. Ta võitles algul Poolas, kuid viidi hiljem üle Ukrainasse, kus elas üle ka õnneliku (ründavate sakslaste jaoks ebaõnnestunud) gaasirünnaku.

Laretei peab kasutatud mürkainet sinepigaasiks, mis näitab küll selle sümbolväärtust Esimese maailmasõja märgistajana, kuid ei vasta siinkohal ilmselt tõele. Sinepigaas võeti tarvitusele alles 1917. aasta suvel, kui Laretei oli juba tagasi Eestis. Teine argument sinepigaasi vastu on Laretei mainitud suur hukkunute arv. Sinepigaas, nagu juba öeldud, põhjustas küll pikaajalisi koledaid vigastusi, kuid ei olnud kloori- või fosgeenitaoline tugev tappegaas. Värv ja tõrjeviisi arvestades (märjad palakad avauste ees) võiks Laretei loos tegu olla klooriga. Gaasikardinate riputamist blindaažiavauste ette kasutati tõrjevahendina laialdaselt ja sellest on jälgi ka kirjanduses (Aldington 1965: 316).

„Ühel päeval nägime sakslaste poolt meie poole liikuvat tumerohest pilve. Olime juba varem kuulnud, et sakslased on alustanud gaasirünnakuid, ja meile oli saadetud ka gaasimaskid, kuid neid jätkus ainult jalaväele. Suurtükiväelastele soovitati gaasirünnaku puhul kaitsta endid varjendi avauste ette riputatud märgade riidepalakatega. Värv järgi otsustades pidi meie poole tulev pilv olema sinepigaas, mida peeti üheks ohtlikumaks. Niisutasime siis presendipalakad hästi veega läbi ja riputasime mitmelt realt varjendi avauste ette, jälgides pragude vahelt gaasi lähenemist, mis nägi päris hirmuäratav välja. Kuivõrra tõhusaks oleks osutunud meie primitiivne gaasikaitse, jäi meil õnneks siiski proovimata, sest juhtus just see, mille pärast sakslased gaasirünnakud õige pea lõpetasid ja mis arvatavasti saatuslikuks sai gaasisõjale üldse. Kui gaasipilv oli jõudnud meist umbes 30–40 meetri kaugusele, pöördus järsku tuul ja viis kogu gaasipilve sakslaste poole tagasi. Järgmisel hommikul väljasaadetud luurajad kinnitasid, et nende hinnangu järgi olevat nad näinud umbes tuhat gaasi läbi surma saanud sakslaste laipa. See oli küll vist pisut liialdatud arv, sest mitte just laia lõigu peal ei võinud olla niipalju sõdureid, kuid surmasaanute arv pidi siiski õige suur olema.“ (Laretei 1970: 56)

Neljanda järgu Georgi risti välja teeninud Martin Ilusmetsa (1893–1985) mälestused viivad samuti tagasi Ukraina alale kusagil Lutski ja Kamjanets-Podilski piirkonnas: „1916.–1917. talvel asusime küll liinipääl, aga suuri lahinguid ei olnud. Mõnikord sakslased tegid meile küll nalja, kui tuul meie pääle puhus, lasksid meie pääle kihvtigaasi. Gaas venib maad mööda kui udu ja aurab kaevikus ja blindaažis kõik läbi. Gaasi kaitseks olid meil gaasimaskid ja kaeviku ääre pääl suured haokuhjad, mille põlema süütasime. Mõnikord polgupuhkuse aeg tuli meil öösel liini pääl rooduga tööl käia, kus liin oli puruks lastud ja gaasi täis. Et meil küll gaasimaskid pääs olid, valutasid silmad mitu päeva ja jooksid vett.” (Ilusmets 1968/1983)

Friedebert Tuglase „Inimese varjust” gaasisõja võimaliku heias-tajana oli eespool juttu. Esseistina väljendas Tuglas oma ilmasõjaage-set hingeseisundit kõige mõjusamalt lüürilis-poliitiliste fragmentide sarjas „Aja kaja” (1919), millesse lükkis hiljem üha uusi osi. Tegu ongi ilmselt Tuglase parimaga poliitilise publitsistika vallas. Ühes selle sarja katkeist kaitseb kirjanik oma noorpõlve lemmikfilosoofi Friedrich Nietzschet nende eest, kes meisterdasid apoliitilisest mõt-lejast saksa rahvusliku sõjaapostli. Samas seoses mainib ta Esimeses maailmasõjas juurutatud „tapmise kõrgemaid vorme”, mürggaasi tarvitamist Rumeenia rindel ning sakslaste õhurünnakuid Londonile. „Seni las arvata Saksa riigi keiser Wilhelm II, et ta on Maail-mariigi Üliinimene I. Seni las uskugu Nietzsche kaugelt sugulane kingsepp Friedrich Nietzsche (ta ärisilti olen tõesti näinud Berliini Steglitzis!), et ta praegu „oma kuulsa nimekaimu” õpetust Rumeenias püssitiku, lõhkeva kuuli ja mürgiste gaaside abil teostab. Ja seni tundku ka iga piloot, kes läbi öise pimeduse tseppeliini pommitaga-varaga uduse Albioni poole juhib, eneses sedasama kõlbelist tõusu, mis Zarathustra oma elu suurimal silmapilgul. Kuid kõige sellega pole diskrediteeritud veel see oleviku inimkirgede ja inimülbuse

lõkendav eitaja – Nietzsche!” (Tuglas 2009: 389–390) Tuglase-teema lõpetuseks olgu veel tähelepanu juhitud asjaolule, et üks novelli-meistri kirjanduslikke teisikuid, Tuglasega ühel päeval (2. märtsil 1886 – esimestes redaktsioonides küll 3. märtsil 1886!) sündinud fiktiivne literaat Arthur Valdes samanimelisest novellist, astus vaba-tahtlikuna Inglise sõjaväkke ja hukkus juba korduvalt mainitud Ypres’i linna all 20. jaanuaril 1916 (Tuglas 2009: 194). Ypres’i ümb-ruskonnas toimus Esimese maailmasõja päevil kolm tähtsat lahingut, millest teine ja kolmas aastail 1915 ja 1917 kanti kuldtähtedega ka gaasisõja ajalukku. Ometi pole välistatud, et sealmaal võis inglise vormis sõdur gaasimürgistuse saada ka 1916. aastal. Kui juba Ypres, siis tapab arvatavasti gaas!

Kaudsemalt täiendab eestlaste gaasikogemust Vabadussõjas (1918–1920) kui Esimese maailmasõja jätkusõjas kordasaadetu. Nagu see ajakirjanduses korduvalt on jutuks tulnud: gaasirelva tarvitati juba Vabadussõja esimesel päeval, 28. novembril 1918 Punaarmee vastu Narva all. Eestlastel tol ajal veel kahureid polnud ning mürgi-pomme pildusid Eestisse pidama jäänud Saksa suurtükipatareid. Vabadussõja hilisemas käigus proovisid keemiarelva vähesel määral enam-vähem kõik asjaosalised, kuid mingit mainimisväärsset edu sellega ei saavutatud – ega kahju tekitatud. Pärast Võnnu lahingus saadud kaotust pommitas taganev Saksa Rauddiviis 1919. aasta juuli algul eestlasi klooriga, kuid Liivimaa tujukas tuul ja mürki lahustav vesi aitasid olukorrast üle saada. Oktoobris Riia all tulistas Pavel Bermond-Avalovi Saksa-Vene segavägi Eesti soomusronge taas keemiamürskudega. Sama aasta lõpul kasutasid punaarmeealased Eesti üksuste vastu gaasirelva Viru rindel. 20. novembril 1919 oli viimaks järg eestlaste käes: Suur-Lutski külas läkitati punaväe poole teele 70 inglise päritolu sinepigaasimürsku. Keemiarünnakut korrati 9. detsembril Narva all. Gaasivigastusi sai nende lahingute käigus 120–125 Vene poole võitlejat (Nõmm 2008: 24, Arjakas 2009: 7).

Eesti avalikkust vapustas sinepigaasišokk alles 5. augustil 1937, kui Viimsi valla Miiduranna küla karjamaal plahvatas ilmasõja-aegne ipriidimürsk, mille olid sinna jätnud arvatavasti kunagisest merekindlusest lahkunud Vene sõjaväelased. Karjamaa asus kaitsevältel renditud maa-alal, kus karjapoisid õngitsesid surmariista välja vanast ärakuivanud kaevust ja proovisid seda tangidega avada. Toimunud plahvatuses hukkusid silmapilkselt 9-aastased Villem Kalmberg ja Ottomar Viil, peagi suri Tallinna keskhaiglas ka 12-aastane Voldemar Viil. Kõige noorem poiss, 6-aastane Leonhard Viil ei paistnud esiotsa olevat eluohtlikult vigastatud, kuid suri 13. augustil sinepigaasist kõrbenud siseelundite kahjustuse tagajärjel. Sibulalõhnalisest gaasist said kannatada ka mitmed poisse abistama tulnud mehed (Üperiidipomm... 1937: 1, Sõjaaegne... 1937: 3, Lapsed... 1937: 4, Üperiidi... 1937: 3). Õnnetusjuhtum põhjustas uue puhangu gaasikaitse-alases kihutustöös. Ajakirjanikele andis pressikonverentsi siseministeeriumi õhu- ja gaasikaitse juht major Rudolf Vaharo, kes kõneles proovihäireist ja manöövrest ning sellestki, et Saksamaalt tellitud kauba asemel hakatakse üha enam gaasimaske valmistama ka Eesti arsenalis, kodanikele hinnaga 8 krooni tükk. Tallinna Raua tänava algkoolis (praegune 21. kool) korraldati näitus, kus oli muuseas välja pandud Eesti kaart, millelt võis näha, et Tartusse jõuaks suure idanaabri gaasipommituslennuk riigipiirilt 17 ja Tallinna 44 minutiga (Üperiit... 1937: 4). Paari aasta pärast, kui lepiti kokku rajada Eestisse Nõukogude lennuväebaasid, kaotasid need arvud muidugi mõtte.

Armastus gaasitorbiku vastu

Armastus gaasitorbiku vastu on eelduseks, et tulevases sõjas ellu jääda ja edu saavutada, sai eespool tsiteeritud kohalikku gaasispetsi Buxhoevdentit. See oli ütlemise hetkel ehk aastal 1928 siiski

juba osalt vananenud tees. Sinepigaasi käikulaskmine Esimese maailmasõja viimasel veerandil märkis gaasi põhimõttelist võitu gaasitorbiku üle. Kuid enne seda oli kõik teisiti. Gaasimask oli kahtlemata üks Esimese maailmasõja suuri väikesi leiutisi, mis võimaldas kümnetel tuhandetel ellu jääda. See ei välistanud tehnilisi ja psühholoogilisi probleeme, millest oli juttu (lämbumisoht füüsilise koormuse puhul, vaimne rõhutatus). Sinepigaas muutis olukorra taas ebamääraseks. Gaasimaski pähetõmbamine sai tükati teatraalseks žestiks. See tähistas professionaalset taset gaasisõjas osalemisel, aga ei taganud osalejale enam täit turvalisust. Kuid kindlasti oli gaasitorbik üks Esimese maailmasõja kõige jõulisemaid visuaalseid sümboleid. Suurte klaasjate silmade ning kärssade ja lontidega varustatud mehed kujunesid ajastu maskuliinse õuduse märgiks. Eriti tontlik oli tulemus siis, kui gaasimaskid aeti pähe loomadele, kes võtsid seda muidugi puhta piinamisena. „Hobustel veab“, nagu kirjutab Louis-Ferdinand Céline, „nemad kannatavad sõjas nagu meiegi, aga neil ei kästa sellele alla kirjutada, teha nägu, et nad usuvad sellesse.“ (Céline 2010: 42)

Vembumees August Gailit oli neid väheseid kirjanikke, kelle loomingus küpses Esimese maailmasõja füüsiline ja hingeline krahh üldistatud groteskseks kujundiks. Gailiti kalduvus esile manada kummaliselt laastavate tõbede all kannatavaid kogukondi oli ta vastus Esimese maailmasõja kollektiivsele enesetapule. Novellis „Fosfortõbi“ (kogust „Rändavad rüütlid“, 1919) tuleb mereäärseesse külla fosforselt särav Jaanus Lemm, kes nakatab kiiritus- või gaasitushaigust meenutavasse tõppe kõik külaelanikud; üldises säras süttivad inimesed viimaks ise ja hukutavad end. „Kollases hullumeelsuses“ tuuakse kirjeldus, mille aluseks oleksid justkui fotod kaevikuis gaasisurma läinud sõdureist: „Gaaslambid põlesid kahisedes. Linnas rauges suurtükkide mürtsumine ning kustusid tulekahjud. Seltskond lamas laudadel ja põrandal, segamini, igas

poosis, kui oleks ta niidetud gaaspommist.” (Gailit 1919a: 142) Gaasipomme meenutatakse ka novellis „August Gailiti surm”: „Anarhistide kordaminekust ergutatud, katsusid nüüd vabariiklased õnne. Nad andsid keskjaamale mitmelt poolt kuulipritsidest tuld ning katsusid katkistest aknatest gaasipomme sisse pilduda.” (Gailit 1919b: 9)

Suurima üldistusjõu saavutab ühiskonna totaalne varing Gailiti romaanis „Purpurne surm” (1924), mis on oma laadilt umbes samasugune vana maailma lõppu kuulutatav ja uue algust ihkav teos nagu Aleksei Tolstoi „Insener Garini hüperboloid” (1925–1927); mõlemad lõpevad stseeniga, kus tegelasteks on muust maailmast eraldatud paar, mees ja naine, kes on oma elu ära elanud, aga unistavad ikka uuest ja paremast. Just selles Gailiti romaanis tõuseb tähtsale kohale gaasimask kui ajastu märk: „Organiseeriti erisõjaväe korpused raudriietes ja gaasmaskides, kes pidid veelgi südimalt piire kaitsema. [---] Varria diktaatoriks oli saanud kapten Jollo, kelle käsu vastu eksimised nuhelti surmaga. Ta oli asutanud mustkaardi, kes kandis pikki musti ülikuubi ja gaasmaske ning kes oli varustatud sõjariistadega ning õigustatud surmata igat eksijat ja kahtlustatavat. [---] Nägin [mustkaardi] hobusel ka Ingriini, kes vehkis mõõgaga ning tappis igatüht teel. Gaasmask oli langenud ta näolt, juuksed rippusid lahtiselt õlgadel, nägu oli pritsitud verega – sarnasena oli ta metsik ja võõras.” (Gailit 1920: 11, 15, 24)⁹

Gaasimask ei olnud ainult kirjanduslik tõmbenumber ja plakati tegijate lemmikmotiiv, vaid sõja haripunktil ka rindesõduri isiklik kehaosa. „Gaasitorbik, püss ja kiiver” olid need kolm kohustuslikku asja, mis korralik saksa sõdur käsku kuuldes kaasa haaras, rindevõitleja püha kolmainus (vrd Renn 1937: 281, 287). Seesama inglaste poolel: „plekist gaasitorbikukarp rinnale, teraskiiver pähe,

⁹ Romaani raamatuvariandis on viimane „gaasimask” kustutatud (vrd Gailit 1924: 101, 110, 127).

täägiga püss õlale” (Aldington 1965: 314). Püssiga oli vendlus juba aastasadu vana ja seda hoidis iga sõdur nagunii vaistlikult ihu ligi. Gaasitorbik kui suhteliselt uus atribuut unustati aga esiotsa tihti maha või ei leitud teda õigel hetkel üles, mis võis soldatite seas tekitada ka dramaatilisi pingeid. Seda kajastab muuhulgas ilukirjandus: sõdur, kes gaasipilve kerkides äkki enam oma gaasimaski ei leia, võib kabuhirmus muutuda hüsteeriliseks või vägivaldseks. Eriti hooletult käinud oma gaasimaskiga ümber just Vene soldatid. Ühe säärase episoodi jutustab oma mälestustes 19-aastane eestlane Mihkel Kaur (1898–?), tegevus toimub 1917. aastal Rumeenia rindel.

„Oleksin suure valgeni vabalt välja maganud, kui mitte see „neetud” Jožik poleks mind äratanud kisaga: „Gaas! Gaas!” – Ühe rop-suga olin kaeviku põhjas kápuli ja sealt püsti! Ei märganud porigi, mis oli käte külge hakkanud. Haarasin kaelas tolkneva gaasimaske järele! Aga Jožik hakkas seda omale tahtma ja haaras ta järele!!! Surusin gaasimaske omale kätega vastu rindu ja hakkasin jalgadega Jožikule hoope jagama, sest ta röökis, et tema on valvepostis ja sellepärast peab ta maske saama!!! Tema oma olla kadunud! Olin vihast ja hirmust pöörane. Jagasin aga jalgadega edasi talle hoope mööda sääri! Ta hüppas viimati minust eemale ja lubas rühma ülemale kaevata! Vastasin vihaselt, et kaeba kui tahad. Igaühel peab olema oma torbik! Jožik hakkas ärevalt oma gaasitorbikut otsima. Hakkasin oma torbikut lahtivõtma, et teda pähe tõmmata. Aga seljatagant ligines mulle üks roodu kaariku valvepost ja küsis, mispärast me kaklesime? – Rääkisin talle loo ärevalt ära. Roodu valvepost vastas, et oli küll juttu gaasist, aga tehti kindlaks, et see on udu või aur, mis maast peale vihma tõuseb. Vaatasin üle kaeviku ääre välja ja märkasin või nägin kah udu või auru vinet maapinna ligi. Oli selge, et Jožik oli eksituse „ohver”.” (Tannberg 2015a: 556).

Seda sorti valehäireid tuli ette igal pool, tihti isegi mitu korda öö jooksul. Meeste närvid olid lakkamatus mürsusajus hellaks tehtud,

juba varem gaasitatute elamusi oli vastik kuulata ning igauks teadis, et üksainus sügav sõõm mürki võib tappa. Juhuslik gaasipomm vallandas miilidepikkuses rindelõigus tõelise möllu, karjuti gaasihoiatust, puhuti pasunaid, lasti püssi, taoti kokku tühje mürsukesti, helistati triangleid ja isegi mahavõetud kirikukelli – peaasi, et kõik oleksid ärkvel ja torbikud pähe tõmbaksid. Mõne minuti pärast võis selguda, et ohtu polegi (Winter 1978: 121, Heller 1984: 72–73).

Juba mainitud Mihkel Kaur jutustab, millisel maalähedasel viisil testiti Vene polgus reservpuhkuse ajal gaasimaskide korrasolu – ja millisel rafineeritud moel tapeti täisid. „Üks osmik või majalogu lasti sõjagaasi täis ja siis käisime 3–4 kaupa seal endi gaasitorpikuid kontrollimas. Kelle torpik gaasi läbi laskis, see muidugi litsus uksest kohe välja. Riided pärast muidugi haisesid gaasi järele. Aga kui riietes juhtus olema täisid, siis need vist kindlasti said surma.” (Tannberg 2015a: 558) Lisatagu musta huumori korras, et parimaks vahendiks kaevikusõja ühe suure nuhtluse, rottide vastu („läbi une tundis Winterbourne, kuidas need elukad üle ta näo ja rinna jooksid” (Aldington 1965: 378)) peeti vaenlase gaasirünnakut; seda, kui hästi gaas näriliste vastu aitas, võis aimata ka eespool toodud katkes Ernst Jüngeriga romaani. Aga Vene sõjaväes ei testitud mitte üksnes torbikute, vaid ka meeste ninade gaasipidavust; sellest ehtvene absurdi valda kuuluvast toimingust annab Mihkel Kaur samas teada: „Ühel päeval lasti gaasi õhu käes nuusutada. Avati üks gaasiballoon ja siis käisime hanereas gaasi joast mööda. Õieti polnud siin nuusutada midagi, sest gaas tungis niigi ninasse. Aga üks sai nuusutamise sõna-sõnaliselt aru ja tõmbas omale gaasi kopsu! Noh, küll võttis mehe sini-lillaks näost. Läkastas, mis kole. Anti midagi vastuarstimit nuusutada ja viidi haiglasse. See oli ka kõik gaasiasjandusest. Hirmu tunda gaasi pärast olin, nagu teada, varem saanud!” (Tannberg 2015a: 558) Umbes samas stiilis vestab vene gaasiõppusest ka sõdalane Martin Ilusmets: „Meil, venelastel,

oli küll kihvtigaasi ja gaasilaskmise aparate, aga seda ei kasutatud mitte kunagi. Ükskord gaasiasjandusega tutvumiseks toodi välja gaasilaskmise aparaadid. Platsi pääle oli paigutatud suur koerakuut, kus suur koer sees oli. Talle hakati siis gaasi pääle laskma. Algul ajas koer end püsti ja hakkas hirmsasti kiunuma, viimaks jäi vagaseks. Siis kutsuti välja poisse, kes soovisid gaasi ees seista. Välja tulid kümme poissi, gaasimaskid peas. Poisid seisid natuke aega ees, kui neile gaasi pääle lasti, siis jooksid ära. Ainult üks jäi ette, see viidi haiglasse. Siis kamandati tervel polgul maskid pähe ja lasti gaasist läbi marssida." (Ilusmets 1968/1983)

Psühholoogilist trenni gaasihirnu vastu tehti muidugi ka teistes armeedes, nii näiteks brittide poolel, kuid ilma Vene sõjaväele omase asiaatliku otsekoheuseta. Muuseas ei taganud gaasimaski pähetõmbamine katsete edukust alati ka seetõttu, et õhupuudus võis tekitada eluohtlikku paanikat: „Vastsaabunud sõduritele tehti pidevalt gaasidrilli, neid aeti viieks minutiks gaasikambrisse, mis oli täidetud nii tugeva kloori kontsentratsiooniga, et see võis tappa inimese viie sekundi jooksul. Üks sõdur, kes sattus Winterbourne'iga samaaegselt kambrisse, kaotas pea ja hakkas torbikut ära rebima. Instruktor kargas talle kallale, lennutades vandesõnu läbi oma gaasitorbiku, ning hoidis kahe mehe abil teda niikaua kinni, kuni kambri ukсед avati." (Aldington 1965: 305)

Ühegi riigi sõjavägi polnud enne Esimest maailmasõda ja sõja algusjärgus gaasitõrjevahenditega varustatud ning seega hakati pärast esimesi gaasirünnakuid pihta üsna algastmelt. Kõige kiiremini arenesid sõja ajal nii gaasi- kui ka gaasitõrjetõöstuse ülesehitamisel pahad poisid sakslased, ent ka nende esmane improviseeritud lahendus gaasi eest kaitsvate näokatete vallas, mille Fritz Haber isiklikult välja pakkus, ei osutunud elujõuliseks. Siiski tootsid sakslased juba 1915. aasta sügisel gaasimaske kummeeritud tekstiilist ja vahetatava gaasikurna ehk filtriga, jõudes üsna lähedale nende tänasele

kujule. Filtreid suutsid sakslased 1916. aastal toota juba 120 000 tükki päevas (Müller 2012a: 558, Jones 2007: 16–17). Ehkki esimesed rindel kasutatud gaasid olid puhtad tappemürgid, mis kaitsevahendite puudulikkuse korral põhjustasid tuhandete meeste surma otse lahinguväljal, oli ka nende tõrjumine suhteliselt lihtne. Näiteks on gaasiline kloor väga aktiivne aine ja annab hõlpsasti neutraliseeriva reaktsiooni. Puhta õhu saamiseks piisas juba sellestki, kui seoti suu ja nina ette naatriumhüposulfiidi lahusega niisutatud ning marlisse mässitud vatitopp, sest naatriumhüposulfiid sidus enesega kloori (Buxhoevden 1928: 140–141). Ka eespool, Heinrich Laretei mälestustes kirjeldatud lihtsakoeline gaasikaitse, mispuhul varjendi avause ette riputatavad riidepalakad kasteti vaid vette, järgis sama printsiipi, sest kloor reageerib ka veega. Veest efektiivsem oli uriiniga niisutatud näolapp, mistõttu gaasipilve lähenedes võisid sõdurid sõja algfaasis saada ka käsu kuseda mingile kättejuhtuvale riideesemele, näiteks varusokkidele, ja hoida seda näo ees (Zapotoczny 2007: 5).

Eesti kirjanduses leidub erakordne näide sellest, kuidas alustati Vene sõjaväe tarvis esimeste gaasimaskide tootmist. Kirjelduse autor on meie loetuim klassik Oskar Luts, kes mitte ainult ei viibinud kogu menetluse juures, vaid oli lausa aktiivne kruvikene Vene „gaasimaskitööstuse“ käima lükkamisel. Jutt käib Lutsu mälestuste kümnendast köitest pealkirjaga „Która godzina?“ (poola k ‘mis kell on?’), tegevus toimub Poola pealinnas Varssavis, kus Luts jaanuarist augustini 1915 töötas farmatseudina Ujazdówi apteegis. See apteek kuulus suure Ujazdówi haigla juurde, Lutsu ajal oli hospitalis 8 paviljoni kokku 4000 haavatuga (Kiviste 1966: 239). Lugu mängitakse maha 1915. aasta kevadel-suvel, niisiis gaasisõja absoluutses alguses; tarvitasid ju sakslased Vene väe vastu esimest korda tõsisemalt gaasi alles Poola territooriumil sama aasta mais.

“Korraga läbibst Varssavi ja kogu Venemaad kohutav sõnum: sakslased tarvitavad frondil m ü r g i s t g a a s i. Ja juba kahekümne

nelja tunni pärast ma näen selle jälgi võitlusabinõu esimesi ohvreid. Hospitali surnukambri põrandal lamab kümmekond hirmsasti moonutatud nägudega sõdurit reas ... Haiglasemgi aju ei suuda kujutella säärast pilti, mis avaneb mu ees. Rohekas-mustad, vere-laigulised, irevil hammastega näod vahivad tardunud silmil surnukambri lakke, otsekui oodates abi ja halastust ülevalt. Mõnel polegi enam, millega vahtida – nende silmad on välja joosnud. „Kas olete vaadanud, millised on nende ihud?“ küsin velskerilt. „Ma näitan kohe,“ avab see ühe sõduri rinnaesise. Langenud sõduri ihunahk on tumekollane ja kortsunud. Nende kortside vahelt paistavad valged, verekiududega segatud ribad. Sääraseid laipu peaks näitama igale diplomaadile enne kui nad hakkavad arutama sõja ja rahuküsimust!“ (Luts 1938: 40–41)

Nüüd ilmuvad laipade ülevaatuseks kohale kaks Punase Risti mundris Tartu ülikooli professorit, farmakoloog David Lavrov (1867–1929, Tartu ülikoolis 1903–1918) ja kuulus baltisakslasest kirurg, Määri mõisas Virumaal sündinud Werner Zoege von Manteuffel (1857–1926, Tartu ülikoolis 1886–1918). Lavrov oli Esimese maailmasõja ajal Punase Risti Seltsi teenistuses Vene Looderindel, „võttes aktiivselt osa meetmete väljatöötamisest lämmatavate gaaside vastu“, ning Zoege von Manteuffel oli sealsamas Punase Risti sanitaaršeff (hiljem kuni 1925. aastani Eesti sõjaväe kindralkonsultant) (Siilivask 1982: 363, Kalnin 1996: 135). Lutsule olid mõlemad mehed ülikooliajast tuttavad, eriti soojad suhted sidusid teda kui endist farmaatsiatudengit muidugi Lavroviga, kes ka Lutsu ära tunneb. Hilisemas vestluses Erna Siirakuga on Luts maininud Lavrovi kui oma lemmikõppejõudu, kes vestnud muuseas paeluvalt lugusid „inimsoo salakavalaist vaenlasist tubakast ja alkoholist“ ning alkoholi joobe kolmest staadiumist (Siirak 1966: 302). Lutsule jäid need jutud küll hästi meelde, kuid ilmselt piisava tõrjetegurina vend viinakese vastu ei mõjunud. Sõjaväljalt toodud gaasisurnuid

näevad ka mõlemad professorid elus esimest korda ning on nende välimusest vapustatud.

„Hmh,“ teeb professor Lavrov. „See puudus veel! Olen peaaegu kindel, et siin on tegemist kloori ja tsüaani gaasidega. Oi, isakesed!“ hüüab, vaadeldes surnuid. „Olen küll näinud laipu, aga niisuguseid ...“ Ning kolleegile: „Mis teie arvate?“ „Hmh!“ raputab Zoeg pead. „Ka mina olen näinud laipu, aga ...“ (Luts 1938: 42) Seejärel peavad professorid nõu Ujazdówi hospitali peearsti Bogdanoviga. „Seal kestab arutus juba kauemat aega ja tagajärg on see, et me, kõik farmatsoidid, jalamaid peame asuma gaasimaskide valmistamisele. [---] Ömmeldagu kokku kolmekordsed marliribad ja immutatagu kahekümne protsendilise naatriumsulfiidi lahuga. Need mähised seovad sõdurid vaenlase gaasiataagi puhul endale suu ja nina ette – see neutraliseerib mürgise gaasi, mis kahtlemata koosneb kloorist ja tsüaanist.“ (Luts 1938: 42–43) Nüüd sekkub vestlusse apteegi juhataja, kes soovib mähised ja lahuse eraldi pakkida, et sõdurid saaksid neid vahetult enne kasutamist ise märjaks kasta. See ettepanek võetakse vastu, tellitakse marli ja mähised ning hakatakse kohe meisterdama Vene gaasimaski esimest katseeksemplari. Et Zoeg von Manteuffelil on kõige suurem pea, siis võetakse maski mõõdud selle järgi. Ja mask ongi varsti valmis. „Nad lahkuvad kiiresti, ja niisugune siis ongi esimeste, primitiivsete gaasimaskide tekkimislugu Varssavis, Ujazdovi hospitalis.“ (Luts 1938: 45)

Sellest hetkest saab alguse Lutsu roll Vene gaasimaskiasjanduse rajamisel, mida ta kirjeldab paarikümnel leheküljel. Gaasimaske otsustatakse õmblema panna Varssavi koolitüdrukud ja asi tuleb õpperingkonna kuratooriumis korda ajada. Samuti tuleb muretseda hulk pisikesi pudeleid naatriumhüposulfiidi lahuse mahutamiseks ning sel otstarbel kaua jagelda väikese punnkõhulise tatari vürstiga, kel nimeks Tumanov. Luts näitab Vene bürokratia tohutut inertsus ja kõrgete ametnike iseseisvusetust, mistõttu isegi äravisatud taara

kasutuselevõtuks küsitakse luba Peterburist. Kahtlemata oli see üks põhjusi, miks kiiret tegutsemist nõudvat gaasisõda nii ebaedukalt peeti. Tulevane eesti rahvakirjanik rassib aga elu eest ja viimaks saab Venemaa esimene torbikutööstus – ikka pisut ka tänu temale! – jalad alla. „Loomulikult tekib nüüd iga arsti ja apteekri peas küsimus: kas need targasti kombineeritud gaasimaskid ka tõesti aitavad või ... kuidas see on? – Mina, kui lihtne apteekrisell, kindlasti pole kompetentne lahendama seda probleemi, aga niipalju ma ometi näen, et tollest gaasimaski-ajastust saati tuuakse meie hospitalisse üsna vähe gaasimürgitatud sõdalasi, nii ... kaks-kolm; mitte kunagi enam nii palju, kui esimesel korral; ja neistki ei viida k õ i k surnukambrisse – sest pole selleks põhjust, nad vaid mahutatakse ühte eripalatisse, kus mõnigi paraneb.” (Luts 1938: 68)

Lutsu küsimusele vastata püüdes tuleb tunnista, et gaasisõja esimeses faasis, kui rünnati peamiselt klooriga, oli tema kirjeldatud lihtne näokaitse, mida tarvitati ka teistes riikides, üsnagi efektiivne, vähendades suremust neljandiku kuni kolmandiku võrra (Buxhoevden 1928: 141, Jones 2007: 9). Muidugi ei võimaldanud see oma lipa-lapa laadi tõttu sõdurile suuremat tegutsemisvabadust ja oli üldse ebakindel. Sedasama immutatud mähise põhimõtet järgisid ka esimesed gaasimaskid, millest „jäi suhu terav, sööbiv, ebainimlik maitse, ja kui neid kaua peas hoiti, tekkis nahale lööve” (Aldington 1965: 305). Koos uute gaaside kasutuselevõtuga alates 1915. aasta lõpust pidi ka tõrjevahendeid järjepidevalt täiustama. Et aga Luts juba enne sügist Varssavist lahkus ja seejärel aastail 1915–1918 Vitebskisse pikemalt peatuma jäi, siis ta gaasisõja järgmistele etappidele enam vahetu pealtnägijana kaasa ei elanud. Ent gaasi-ohvrite hulga kiire vähenemine Ujazdówi hospitalis polnud kindlasti tingitud mitte ainult efektiivsetest gaasikaitseelappidest, vaid ka sellest, et edaspidi enam surnuid ja ilmselgeid surijaid Varssavi keskhaiglasse transportima ei hakatud. Pärast välilaatsaretti maeti

nad enamasti kohapeal sõjaväljale. Veelgi enam, Esimese maailmasõja ajal juurdus pruuk anda hinnang elavjõu tõenäoliste kadude ja massihaudade võimaliku suuruse kohta juba enne lahingut. Polnud välistatud, et hauakaevajad juba päevi varem tööle asusid. Nii võisid rünnakuks valmistuvad sõdurid mõnikord oma varstiste haudade kaevamist ka ise pealt vaadata. „Teises kalmistu otsas töötasid maakaitseväelased. Lähenesime, midagi aimamata, lihtsalt, et näha; nad kaevasid haudu. Tervet haudade rida. Meid nähes olid taadid nagu häbenedes lakanud kaevamast. Üks neist seletas meile, oma labidale toetudes, kimbatuses: „Käsk on säärane ... Ränga hoobi eel on parem, kui kõik on valmis ... Viimati tuli mõnel kolm päeva järge oodata; hea, et talv oli ...” Me ei vastanud midagi. Vaatasime oma haudu ...” (Dorgelès 1939: 268) Kuidas selline vaatepilt võitlusmoraali mõjutab, võib igaüks ette kujutada.

Kokkuvõttes tuleks nentida, et Esimeses maailmasõjas kohtusid järsus vastanduses varasem käsitöönduslik ja uus kõrgtehnoloogiline sõjapidamisviis. Seetõttu osutus sõja eesliin sageli julmimate vaatemängude tandriks, kui see oli hiljem Teises maailmasõjas, mis omakorda paistis silma tsiviilelanikkonna eriti ränga kohtlemisega. Esimese maailmasõja kaitsekraavis mürsu- või mürgisadu ootav jalaväelane on üks sõjaajaloo kurvemaid kujusid. Koos vana maailma allakäiguga said Esimeses maailmasõjas hukka mitmed müüdid ning sulas väikseks südamekujuliseks plönniks ka vana kindlameelne tinasõdur.

Kirjandus

156. sõjanädal 1917. – Päevaleht 15.07, 2.

Aldington, Richard 1965. Kangelassurm. Tõlk Hardi Tiidus. Tallinn: Eesti Raamat.

Arjakas, Küllö 2009. Gaasisõda Eesti Vabadussõjas. – Postimees 19.12, Arvamus – Kultuur, 7.

- Arro, Heinrich 1940. Sõjagaasiasjandus. Õhukallaletung ja kaitse. Koostatud Tartu Ülikoolis 1940 I sem. peetud loengute järgi. Tartu: Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus.
- Buxhoevden, Dietrich 1928. Sõjagaas. Tallinn: Kindralstaabi VI Osakonna Kirjastus.
- Céline, Louis-Ferdinand 2010. Reis öö lõppu. Tõlk Heli Allik. Tallinn: Varrak.
- Dorgelès, Roland 1939. Puuristid. Tõlk Marta Sillaots. Tartu–Tallinn: Loodus.
- Dos Passos, John 1997. Three Soldiers. New York: Penguin.
- Duhamel, Georges 1937. Märtrite elu. Tõlk Marta Sillaots. (Sõjaromaane ja memuaare II.) Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Eglit, Liisi 2012. Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena. – Eesti ajaloo 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 19 [26]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 212–234.
- Esse 2015 = Liisi Esse (Egliti) kiri autorile 18.05.
- Flex, Walter 1929. Wallensteini pale. Nägemusi ja jutustusi kolmekümneaastasest sõjast. Tõlk Linda Vilmre. Tartu: Loodus.
- Gaas... 1932 = Gaas! Gaas! Gaas! Film, mida igäüks peaks vaatama. – Postimees 08.01, 1.
- Gaasisõda... 1926 = Gaasisõda tulevikus. – Postimees 12.08, 3.
- Gaasitaktika... 1939=Gaasitaktika. Konspekt. Cand. chem. D. Buxhoeveden'i poolt koostatud 1939. a. Kõrgemas Sõjakoolis peetud loengute järgi. Tallinn: Sõjaväe Õppeasutiste väljaanne.
- Gailit, August 1919a. Rändavad rüütlid. Novellid. Tartu: Odamees.
- Gailit, August 1919b. August Gailiti surm. Tartu: Odamees.
- Gailit, August 1920. Katke romaanist „Purpurne surm“. – Ilo 9, september, 10–30.
- Gailit, August 1924. Purpurne surm. Romaan. Tartu: Noor-Eesti.
- Haber, Fritz 1924. Fünf Vorträge aus den Jahren 1920–1923. Berlin–Heidelberg: Springer Verlag.
- Haber, Ludwig Fritz 1986. The Poisonous Cloud. Chemical Warfare in the First World War. Oxford: Clarendon Press.
- Hanslian, Rudolf 1927. Der chemische Krieg. 2. Aufl. Berlin: E. S. Mittler & Sohn.

- Haug, Toomas 2012. Tagasi perifeeriasse. Jüri Loigu elu Marsil. – Looming 6, 859–875.
- Heller, Charles E. 1984. Chemical Warfare in World War I. The American Experience, 1917–1918. – Leavenworth Papers 10, September. Fort Leavenworth. Combat Studies Institute.
- History... 1927 = History of the Great War based on official documents. Military operations. France and Belgium, 1915. Eds. James Edward Edmonds, Graeme Chamley Wynne. London: Macmillan.
- Hitler, Adolf 1943. Mein Kampf. 851.–855. Aufl. München: Zentralverlag der NSDAP.
- Hädaht... 1934 = Hädaht õhust – gaas! Üleskutse. – Postimees 18.10, 2.
- Jones, Edgar 2006. The Psychology of Killing. The Combat Experience of British Soldiers during the First World War. – Journal of Contemporary History 2, 229–246.
- Jones, Simon 2007. World War I Gas Warfare, Tactics and Equipment. Oxford–New York: Osprey Publishing.
- Jünger, Ernst 1994. In Stahlgewittern. Auswahl aus dem Werk in fünf Bänden. Bd. 1. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Jürgenstein, Anton 1915. Suur ilmasõda 1914–1915. Tartu: Postimees.
- Kalling, Ken 2004. Sõjandustemaatika eesti meditsiiniperioodikas 1920–1940. Kommenteeritud bibliograafia. – KVÜÖA toimetised 3, 235–256.
- Kalnin, Viktor (koost) 1996. Eesti arstiteaduse ajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K[angro]-P[ool], Rasmus 1931. Uus film “Gaas! Gaas! Gaas!” – Päevaleht 13.12, 8.
- Kaufmann, Doris 1999. Science as Cultural Practice. Psychiatry in the First World War and Weimar Germany. – Journal of Contemporary History 1, 125–144.
- Kaulitz-Niedeck, Rosa 1926. Das Dichtergrab auf Ösel. Ein Buch für Freunde und Verehrer von Walter Flex. Heilbronn: Eugen Salzer.
- Kershaw, Ian 2007. Hitler. Kd. 1. 1889–1936: Kõrkus. Tõlk Rein Turu. Tallinn: Varrak.
- Kiviste, Alfred 1966. Kohtumisi kirjastuses ja mujal. – Mälestusi Oskar Lutstust. Koost Meelik Kahu, Eerik Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 239–249.

- Kolmanda... 1917 = Kolmanda sõja-aasta sündmused. 19. juulist 1916 kuni 19. juulini 1917. – Päevaleht 21.07, 2.
- Lahinggaasid... 1927=Lahinggaasid ja gaasikaitse. Tallinn: Varustusvalitsuse väljaanne.
- Lapsed... 1937 = Lapsed sängitati viimsele unele ... – Rahvaleht 09.08, 4.
- Laretei, Heinrich 1970. Saatus e mängukanniks. Mällu jäänud märkmeid. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Liulevicius, Vejas Gabriel 2006. World War I. The „Great War“. Part III. The Teaching Company. <http://www.thegreatcourses.com/courses/world-war-i-the-great-war.html> (30.12.2015).
- Luts, Oskar 1938. Mälestusi X. Która godzina? Tartu: Noor-Eesti.
- Matjus, Ülo 2003. Ernst Jünger'i „seikluslik süda“. – Ü. Matjus, Kõrb kasvab. (Eesti mõttelugu, 54). Tartu: Ilmamaa, 383–415.
- Meyer, Benoît 2014. Dictionnaire de la *Der des Der*. Les mots de la Grande Guerre (1914–1918). Paris: Honoré Champion.
- Muntsch, Otto 1939. Leitfaden der Pathologie und Therapie der Kampfstoff-erkrankungen. 5. Aufl. Leipzig: Georg Thieme Verlag.
- Müller, Rolf-Dieter 2012a. Gas Mask. – Brill's Encyclopedia of the First World War. Eds. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz. Vol. I. Leiden: Brill, 558.
- Müller, Rolf-Dieter 2012b. Gas Warfare. – Brill's Encyclopedia of the First World War. Eds. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz. Vol. I. Leiden: Brill, 558–561.
- Nõmm, Toe 2008. Keemiarelvane Eesti. – Horisont 6, 23–28.
- Paas, Veste 1987. Ajahetked. Eesti dokumentaalfilm 1920–1940. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pranspill, Andres 1940. A. H. Tammsaare sõna „Tõe ja õiguse“ kohta. „Uus Eesti“ kaastööliselt Ameerikast. – Uus Eesti 14.06, 6.
- Preston, Diana 2015. A Higher Form of Killing. Six Weeks in World War I That Forever Changed the Nature of Warfare. New York–London–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Press.
- Rauchhaupt, Ulf von 2015. „Die Gase hatten gut gewirkt.“ – Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung 03.05, 56.
- Remarque, Erich Maria 1929. Läänerindel muutuseta. Tõlk Grete Koch. Tartu: Tapper.

- Renn, Ludwig 1937. Sõda. Romaan. Tõlk Margarete Koch. (Sõjaromaane ja memuaare III). Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Riia... 1917 = Riia väerinnal Vene väeosa Üksküla sillaeelselt kindlustuselt lahkunud. – Päevaleht 19.07, 3.
- Roht, Richard 1928. Sõjasõit. Mälestusi ilmasõjast. Tartu: Noor-Eesti.
- Roht, Richard 1936. Kahuriliha. Mälestusi ja jutustusi maailmasõjast. Tartu: Noor-Eesti.
- Saks, Edgar V. 1936. Friedebert Tuglasega vestlemas. – Looming 3, 277–284.
- Salumäe, Raul 1997. Walter Flexi surm. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare: Saaremaa Muuseum, 189–207. http://www.saaremaa.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=127%3Awalter-flexi-surm&catid=43%3Apersonid-ajalugu&Itemid=155&lang=et (30.12.2015)
- [Schmidt, Helmut] 2015. „Wir dachten nur: Endlich ist es vorbei“. Ein Gespräch mit dem Altkanzler. Interview von Matthias Naß. – Die Zeit 29.04, 20–21.
- Sietz, Henning 2014. Fritz Haber und Clara Immerwahr. – Deutschland 1914. Als der Krieg begann: Das Schicksalsjahr, erzählt in 25 Porträts. Zeit Spezial 8, Februar, 21–22.
- Siilivask, Karl (koost) 1982. Tartu ülikooli ajalugu 1632–1982. II. 1798–1918. Tallinn: Eesti Raamat.
- Siirak, Erna 1966. Koolilapse pilguga. – Mälestusi Oskar Lutsust. Koost Meelik Kahu, Eerik Teder. Tallinn: Eesti Raamat, 298–304.
- Sloten, Hugh R. 1990. Humane Chemistry or Scientific Barbarism? American Responses to World War I Poison Gas, 1915–1930. – The Journal of American History 2, 476–498.
- Smoljaninov, Mihhail 2012 = Михаил Смольянинов, В окопах под Сморгонью. Газовые атаки на территории Беларуси в годы Первой мировой войны. – Беларуская думка 4, 86–95.
- Solženitsõn, Aleksandr 2014. Templetoni loeng. – Arne Hiob, Vene religioonifilosoofia lühiülevaade. (EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus, 12). Tallinn: EELK Usuteaduste Instituut, 109–116.
- Suits, Gustav 1922. Kõik on kokku unenägu. Luuletused 1913–1921. Tartu: Noor-Eesti.

- Sõjaaegne... 1937 = Sõjaaegne granaat lõhkes laste käes. Neli karjast Viimsis plahvatuse ohvriks. – Uus Eesti 06.08, 3.
- Zapotoczny, Walter S. 2007. The Use of Poison Gas in World War I and the Effect on Society. – http://www.wzaponline.com/yahoo_site_admin/assets/docs/PoisonGas.292125508.pdf (30.12.2015)
- Tammsaare, A. H. 1993. Kogutud teosed. 18. kd. Kirjad (1896–1940). Koost Erik Teder. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tannberg, Tõnu 2014. Saateks. Lisandusi suure ilmasõja kui „unustatud sõja” tundmaõppimiseks. – Esimene maailmasõda ja Eesti. Koost Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 [29]). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 5–14.
- Tannberg, Tõnu (koost) 2015a. Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Tartu: Rahvusarhiiv.
- Tannberg, Tõnu 2015b. „Selle sajatuhandelise massi elust-olust ja saatusest suures rahvaste heitluses on vähe tehtud juttu ...” Ilmasõjaaegsetest mobilisatsioonidest Eestis aastatel 1914–1917. – Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast. Koost Tõnu Tannberg. Tartu: Rahvusarhiiv, 9–20.
- Tuglas, Friedebert 1986. Valik kirju. Koost August Eelmäe. (Loomingu Raamatukogu 1/2). Tallinn: Periodika.
- Tuglas, Friedebert 2009. Valik proosat. Kommenteeritud autoriantoloogia. Koost Jaan Undusk. Tallinn: Avita.
- Uibopuu, Valev 1987. Üks unistuste purunemine lähivaates ehk mälestusi Richard Rohust 1930 ja hiljemgi. – V. Uibopuu, Ajavoolu võrendikest. Mõtteraamat kirjanduse, keele ja kultuuri vallast. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 130–151.
- Umblia, Elmar (koost) 1937. 15 tuntuimat sõjagaasi. Toim Herman Põldvere. Tallinn: Autorite kirjastus.
- Under, Marie 1923. Pärisosad. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse Kirjastus.
- Undusk, Jaan 2000. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – Vikerkaar 8/9, 105–115.
- Undusk, Jaan 2009. Repertoorium. Saatetekste Tuglase teostele. – Friedebert Tuglas, Valik proosat. Kommenteeritud autoriantoloogia. Koost Jaan Undusk. Tallinn: Avita, 454–677.

- Vanaveski, Hans 1926. Gaasisõda meie oludes. Tallinn: s.n.
- Vene... 1917 = Vene väed Ükskülast lahkunud. – Tallinna Teataja 19.07, 1.
- Wilpert, Gero von. 2001. Sachwörterbuch der Literatur. 8. Aufl. Stuttgart: Kröner.
- Winter, Denis 1978. Death's Men. Soldiers of the Great War. London: Penguin Books.
- Woker, Gertrud 1932. Der kommende Gift- und Brandkrieg und seine Auswirkungen gegenüber der Zivilbevölkerung. 6.–9. Aufl. Leipzig: Ernst Oldenburg Verlag.
- Üperiidi... 1937 = Üperiidi ohver Leonhard Viil suri. – Uus Eesti 13.08, 3.
- Üperiidipomm... 1937 = Üperiidipomm plahvatas laste käes. Kolm poisikest sai surma. – Rahvaleht 06.08, 1.
- Üperiit... 1937 = Üperiit vahetati õlilaikudega. Uusi üksikasju Viimsi plahvatusõnnetusest. Tallinna kodanikud kõik gaasimanöövritele. – Rahvaleht 13.08, 4.

Käsikirjalised allikad

Ilusmets, Martin 1968/1983. Minu elulugu. Käsikiri Mati Lauri valduses.

Memory Site Mustard Gas

World War I, Chemical Warfare and Literature

Key words: world war, poison gas, gas mask, war literature (*Weltkriegsdichtung*), Adolf Hitler

The article discusses World War I as one of the most influential factors in the modernisation of European society that brought about rapid advances in total warfare and modern technology. Weapons of mass destruction were used and “higher forms of killing” deployed, among which the technologically most innovative was poison gas or, more generally, chemical weaponry. It was mustard gas, used for the first time at Ypres in July 1917, that would acquire the most notorious reputation among the war gases, and become almost a symbol of the Great War. Even the gas mask, which was invented during the war, could not lend protection against mustard gas.

Due to World War I, a turn towards a less elevated depiction of war occurred in literature. The German word *Materialschlacht* (‘material battle’) denoted the dispatching of an immense amount of “dead matter” (metal, explosives and gas) on both sides of the front, which resulted in the indiscriminate extermination of organic life (e.g. people, horses and the natural environment).

The article provides a survey of the early motifs of gas warfare in literatures written in French, German and English (by Georges Duhamel, Roland Dorgelès, Ernst Jünger, John Roderigo Dos Passos, Ludwig Renn, Richard Aldington and Erich Maria Remarque), as well as in Estonian literature (by August Gailit and Richard Roht) and memoirs (Heinrich Laretei, and Estonian soldiers serving in the Russian army). A new reading of the short story by Friedebert Tuglas “The Shadow of a Man” (1919) is given, drawing on a discussion

of injuries caused by gas warfare. The foundation of the Russian gas mask industry in Warsaw in 1915 is witnessed via Oskar Lutz's memoirs.

The article focuses on the paradoxical transformation of the original deployment of chemical weapons on the fronts of World War I into the genocide that occurred in the death camps of World War II. Active preparations for another, even more extensive chemical war were made during the inter-war period, yet this did not occur as expected. Adolf Hitler, the leader-to-be of the German Nazis, had suffered from severe mustard gas poisoning in the final months of World War I. This triggered the revenge formula directed against Jews he developed in his autobiography *Mein Kampf* (I-II, 1925–1927), *gegen Giftgas mit Giftgas* ('poison gas against poison gas'), apparently based on the fact that the most enthusiastic ideologist of chemical warfare had been the German chemist of Jewish origin Fritz Haber, the Nobel prize laureate of 1919. During World War II, Hitler's regime continued the elaboration of the means of gas warfare, exercising it secretly and in a way safe for the aggressors. In 1942 gas chambers went into operation in the extermination camps built in the Polish territory (Auschwitz, Treblinka etc.). Thus, a new total war employing gas could not be avoided.